ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	15/2	2021	465-511

İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİ ESKİ ŞARK ESERLERİ MÜZESİ'NDE TEŞHİR EDİLEN İSLÂMİYET ÖNCESİ ARABİSTAN KOLEKSİYONU ESERLERİNİN TAHLİLİ*

*İbrahim OĞUZHAN***

Makale Bilgisi
Başvuru: 21 Eylül 2021
Kabul: 14 Aralık 2021
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info
Received: September 21, 2021
Accepted: December 14, 2021

Öz

Bu araştırmada; İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi'nde yer alan İslâmiyet öncesi Arabistan koleksiyonu değerlendirilmiştir. Koleksiyonda teşhir edilen eserlerin, İslâmiyet öncesi dönemdeki içtimaî, iktisadî, dinî ve siyasî hayattaki konumları incelenmiştir. İnceleme esnasında koleksiyonun tarihçesi ve İslâm dönemine dek Antik Güney Arabistan sanatının tarihî gelişimi de ele alınmıştır. Ardından koleksiyondaki mezar taşlarının tanıtımı ve değerlendirmesi yapılmıştır. Sonraki bölümde adak heykelciklerinin, Antik Güney Arabistan medeniyetindeki konumları tahlil edilmiştir. Son bölümde ise koleksiyondaki kitabeler, buhurdanlıklar ve rölyefler analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Eski Şark Eserleri Müzesi, Antik Güney Arabistan, Himyer, Sebe, Katabân*

The Analyze of the pre-Islamic Arabia Collection Artifacts Exhibited in the Ancient Orient Museum of the Istanbul Archeological Museums

Abstract

In this research; the pre-Islamic Arabia collection, which is present in the Ancient Orient Museum of the Istanbul Archaeological Museums, has been evaluated. The positions of the works exhibited in the collection in social, economic, religious, and political life in the pre-Islamic period have

* Müze koleksiyonunda teşhir edilen eserlerin içerisinde Kuzey ve Güney Arabistan'a ait eserler bulunmaktadır. Ancak Kuzey Arabistan menşeli eserler, koleksiyonun oldukça küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle bundan sonra koleksiyona atıf yaptığımız her koşulda Güney Arabistan eserleri kastedilecektir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, ibrahimoguzhan2020@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8304-8135.

been examined. During the examination, the history of the collection and the historical development of Ancient South Arabian art until the Islamic period have also been discussed. Subsequently, the tombstones in the collection have been introduced and evaluated. In the next part, the positions of the votive figurines in the Ancient South Arabian civilization have been analyzed. In the last part, inscriptions, censers, and reliefs in the collection were analyzed.

Keywords: *Istanbul Archaeology Museums, Ancient Orient Museum, Ancient South Arabia, Himyarite, Sebean, Qataban*

Giriş

Arap Yarımadası, Güneybatı Asya'nın bir parçasıdır. Yarımada; Batı'dan Kızıldeniz ile Akabe Körfezi, Doğu'dan Basra Körfezi, Kuzeyden Fırat ve Dicle nehirleri, Güneyden ise Aden Körfezi ile çevrilidir.[1] Yarımadada bulunan irili ufaklı çöl sahaları nedeniyle yerleşik hayatın imkânı oldukça sınırlıdır.[2] Ancak yarımadanın güney bölgesi, coğrafyanın geri kalanına göre iklim ve yer şekilleri bakımından yerleşime daha uygundur. Bunun sonucunda ise bölgenin çeşitli yerlerinde şehir devletleri kurulmuştur. Bu kent devletlerinden en önemlileri: Maîn, Sebe, Hadramevt, Katabân ve Himyerîlerdir. Siyasi organizasyonların kurulmasıyla birlikte kentler; kültürel, içtimaî, dinî, askerî ve sanatsal açıdan gelişmiştir. Güney Arabistan medeniyetinin temellerinin atılmasıyla birlikte sanatsal açıdan yetkin heykeller, steller, yazılı levhalar, rölyefler, frizler ve mimari yapılar elde edilmiştir.

Güney Arabistan bölgesinde sanat, başlangıçta yerel motiflerin etkisi altında gelişmeye başlamıştır. Ticaretle birlikte yerel motiflerin yanı sıra yabancı medeniyetlerden de pek çok unsur, Güney Arabistan sanatında kendisine yer bulmuştur. Özellikle Mezopotamya uygarlıklarının yanında Mısır, İran ve Greko-Romen etkiyi erken tarihlerden itibaren görmekteyiz.

Eski Şark Eserleri Müzesi'nde yer alan "İslâmiyet Öncesi Arabistan Eserleri Koleksiyonu", Antik Güney Arabistan bölgesinin tarihine dair bilgiler ihtiva etmesi hasebiyle oldukça önemlidir. Nitekim ilgili koleksiyon içerisinde Antik Arabistan dönemine dair pek çok eser sergilenmekte ve bu eserler; dönemin içtimaî, iktisadî, dinî ve siyasî hayatı hakkında biz araştırmacılara çeşitli bilgiler sunmaktadır. İslâm'ın doğduğu coğrafyanın medeniyetini ve kültürel-dinî hayatını konu edinen ilgili bu koleksiyona dair yazılan eserler oldukça yetersizdir. Bu nedenle gerek ilgili

[1] Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 43-45; Bernard Lewis, *The Arabs in History* (London: Oxford University Press), 15, 16; Kudret Büyükçoşkun, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 248, 249.

[2] Hakan Temir, *Arap Yarımadası'nda Kabile Hayatı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 65-68.

koleksiyonun daha geniş tanıtımı gerekse de bundan sonra daha detaylı araştırmaların yapılmasını teşvik etmek için bu makaleyi kaleme aldık. Araştırmamızda, koleksiyonda teşhir edilen mezar taşları, adak heykelcikleri, bronz eserler, buhurdanlıklar ve yazıtlar incelenmiştir. İncelememiz esnasında tarihi malumatların yanı sıra arkeoloji ve sanat tarihinden de yararlanmaya gayret ettik.

Çalışmamız, ilk olarak Güney Arabistan sanatını genel hatlarıyla tanıtarak başlamıştır. Bu bölümde daha çok Antik Güney Arabistan sanatının oluşumuna, örneklerine ve hangi medeniyetlerin etkisi altında geliştiğine kısaca değinilmiştir. Bunu yaparken de müze koleksiyonunda teşhir edilen eserler, yer yer örnek olarak kullanılmıştır. İlgili bölümün ardından Eski Şark Eserleri Müzesi koleksiyonun tarihçesi ve daha sonraki bölümde de İslâm öncesi Güney Arabistan mezar taşları çözümlenmiştir. Bu bölümü ele alırken; Güney Arabistan mezar stellerinin kökeni ve işlevselliği incelenmiştir. Yine inceleme esnasında müze koleksiyonundaki örnek eserlere başvurulmuş ve ilgili eserlerin özelliklerine değinilmiştir. Ardından Antik Güney Arabistan adak heykelcikleri tahlil edilmiştir. Bu bölümde adak heykelciklerinin, Güney Arabistan medeniyetindeki işlevine ve müze koleksiyonundaki eserlerin tasviri özellikleri analiz edilmiştir. Son bölümde ise koleksiyonda teşhir edilen yazıt, buhurdanlık ve mitolojik temalı kabartmalar değerlendirilmiştir. Değerlendirme esnasında eserlerin üzerlerine nakşedilen yazıtların transkripsiyonunu yaptıktan sonra uluslararası yayınlardan faydalanarak yazıtları Türkçeye çevirdik.

1. Antik Güney Arabistan Sanatının Tarihî Gelişimi

Güney Arabistan bölgesi, yarımadanın geri kalanına göre yerleşik hayata daha uygun olmasına rağmen bölgenin yer şekilleri ve ikliminin ideal olduğu söylenemez. Nitekim bölge, yer şekilleri bakımından engebelidir. Muson rüzgârlarının etkisiyle bahar ve yaz ayları sağanak yağışlı olsa da yılın geri kalan zamanlarında bölgede kuraklık hâkimdir. Yağışların azlığı ve şiddetli kuraklıklar sonucu bölge, tatlı su kaynakları bakımından oldukça yetersizdir. Bu sebeple Antik Güney Arabistan halkı, ilkbahar ve yaz aylarındaki sel sularını muhafaza etmek, içme suyu temin etmek ve tarım arazilerine suyu iletmek için vadilerin aralarına sedler ve sarnıçlar inşa etmişlerdir. Sed ve sarnıçlardaki suyu, dağ yamaçlarındaki taraçalı tarım arazilerine ulaşması için gelişmiş ve sistemli su kanalları inşa etmişlerdir.[3]

[3] Corci Zeydân, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm,* tahkik: Doktor Hüseyin Mü'nis (Darü'l-Hilâl), 160, 169; Ömer Faruk Harman, "Arim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 373-374; Julien Charbonnier, "Dams in the Western Mountains of Yemen: a Himyarite Model of Water Management", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 39 (2009): 81, 83, 87; Peter Stein, "Irrigation Management in

Hatta ilgili bu kanalların bakımından ve suyun dağıtımından sorumlu *ʾgdmt* denilen görevliler dahi mevcuttu. Görevlilerin denetlendiği ve bağlı olduğu kuruma ise *gdmt* denmiştir.[4]

Bölgede nehirlerin bulunmamasına rağmen; Kusân, Sedu Kutâb, Seddu'l-Me'rib, Seddu Riân gibi baraj ve kanallar yardımıyla tarım arazilerinin su ihtiyacı karşılanmış, bölgede nüfus artmış ve Antik Güney Arabistan medeniyetinin temelleri atılmıştır.[5] Bununla birlikte şehircilik-mimari alanlarında gelişmeler yaşanmış ve birçok bölgede mabet, saray, kasır ve surlar inşa edilmiştir.[6] Şehirleşme ve mimarinin yanında sanatsal ürünler de gelişme göstermiş; neticede sanatsal açıdan yetkin heykel, stel, rölyef, friz ve yazılı levhalar ortaya konmuştur.

Sanat eserleri, sürekli birbirini tekrarlayan geometrik motifler ve soyutlamalar şeklinde oluşturulurken zamanla natüralist öğeler yapıtlarda yer almaya başlamıştır. Yaygın olarak kullanılan motifler arasında; leopar, aslan, at, deve, kartal, yılan, boğa ve dağ keçisi bulunmaktadır.[7] Bu hayvanların çoğu, tanrısal sembol olarak eserlerde kullanılmıştır. Nitekim akbaba, yılan, dağ keçisi ve boğa başı Ay tanrısını; at ve kartal Güneş tanrıçasını ve Yeûk'u; aslan Yegûs'u temsil etmiştir.[8] Burada karıştırılmaması gereken bir nokta; Güney Arabistan halkı, ilgili bu hayvanları kendi başına kutsal kabul etmemekte bilakis onları tanrısal sembol olarak görmekteydiler.[9]

Pre-Islamic South Arabia According to the Epigraphic Evidence", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 40 (2010): 337.

4 Stein, "Irrigation Management in Pre-Islamic South Arabia According to the Epigraphic Evidence", 337, 340, 342.

5 Lewis, *The Arabs in History*, 19; Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 157, 158; Stein, "Irrigation Management in Pre-Islamic South Arabia According to the Epigraphic Evidence", 337.

6 Detaylı bilgi için bknz. Zeydân, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, 156, 162-169; Cevâd Ali, *el-Mufassal fî târîhi'l-ʿArab kable'l-İslâm,* 2. Baskı (1413/1993), 8: 5-57; Esmehân Saîd el-Curû, *Dirâsât fî'l-Târîhi'l-Hadârî li'l-Yemeni'l-Kadîm* (Dârü'l-Kütübi'l-Hadîs, 1423/2003), 193-230.

7 R. D. Tindel, "A Preliminary Survey of the Zafar Museum Collection", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 10 (1980): 112; Alexia Pavan, "The Art of Ancient South Arabia", Dedizioni (ed.), *Insights into Ancient South Arabia The Collection of the Museo Nazionale d'Arte Orientale "G. Tucci" in Rome*, (İtalya: Dedalo-Pisa, 2015), 36-37; Barbara Finster, "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", Finbarr Barry Flood, Gülru Necipoğlu (ed.), *A Companion to Islamic Art and Architecture*, (John Wiley & Sons, Inc., 2017), 1: 73.

8 Ditlef Nielsen, *Der dreieinige Gott in Religionshistorischer beleuchtung* (Kobenhavn, Kristiania Berlin, London: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1922), 326, 327; Mustafa Çağrıcı, "Arap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 317-319; el-Curû, *Dirâsât fî'l-Târîhi'l-Hadârî li'l-Yemeni'l-Kadîm*, 130, 132, 133, 135.

9 Nielsen, *Der dreieinige Gott in Religionshistorischer beleuchtung,* 326, 327; el-Curû, *Dirâsât fî'l-Târîhi'l-Hadârî li'l-Yemeni'l-Kadîm,* 130.

Dağ keçileri, Güney Arabistan hükümdarları tarafından ritüel olarak uygulanan kutsal avların temsilci avı olması[10] ve Güney Arabistan tanrılarıyla olan sembolik ilişkisi nedeniyle gücü ve canlılığı temsil etmiştir. Nitekim sıklıkla; altar, buhurdanlık, friz, yazıtlı levha ve sunaklarda dekoratif obje olarak kullanılmıştır.[11] Eski Şark Eserleri Müze koleksiyonundaki 7680 envanter numaralı yazıtlı altar (Resim 1)[12], arkaya doğru yaslanmış olan tek sıra halindeki beş adet boynuzlu dağ keçisi motifiyle süslenmiştir. Altar'ın ön cephesinde ise vücuduyla birlikte öne doğru atılmakta olan dağ keçisi bulunmaktadır. Bu dağ keçisinin boynuzları, kıvrımlı bir biçimde arkaya doğru uzanmakta ve oldukça büyük bir biçimde tasvir edilmiştir. Dağ keçisinin kulakları arkaya doğru, sakalı ise aşağıya doğru uzanmaktadır. Altarın kenarlarında müsned harfleriyle yazılmış kitabe bulunmaktadır.

Transkripsiyon: Ḫlydʿ bn ʾlws³q[... Tercüme: ʾlws³q[…'in oğlu Ḫlydʿ

[10] Alexia Pavan, Irene Rossi, "Catalogue", Dedizioni (ed.), *Insights into Ancient South Arabia The Collection of the Museo Nazionale d'Arte Orientale "G. Tucci" in Rome*, (İtalya: Dedalo-Pisa, 2015), 68.

[11] Ray L. Cleveland, *An Ancient South Arabian Necropolis: Objects from the Second Campaign (1951) in the Timnaʿ Cemetery* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1965), 30; Cevâd Ali, *el-Mufassal fî târîhi'l-ʿArab kable'l-İslâm*, 8: 73; el-Curû, *Dirâsât fî'l-Târîhi'l-Hadârî li'l-Yemeni'l-Kadîm*, 135; Alessandra Avanzini, "Some thoughts on ibex on Plinths in Early South Arabian art", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 16 (2005): 144; Finster, "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", 1: 64.

[12] Christian Julien Robin, *Inabbaʾ, Haram, al-Kāfir, Kamna et al-Ḥarāshif, Inventaire des Inscriptions Sudarabiques* (Roma, Paris: Academie Des Inscriptions et Belle-Lettres, Istituto Italiano il Medio Ed Estremo Oriente, 1992), 189.

Resim 1: Boynuzlu dağ keçisi motifiyle süslenmiş altar. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7680 (EŞEM) (Robin, Inabbaʾ, *Haram, al-Kāfir, Kamna et al-Ḥarāshif*, pl. 55/a-b.)

Antik Güney Arabistan panteonundaki tanrılarla bağlantılı olarak Ay tanrısını sembolize eden boğa başları[13] da tıpkı dağ keçileri gibi sıklıkla yazıtlı levhalarda ve altarlarda yer almıştır. Nitekim Eski Şark Eserleri Müze koleksiyonundaki 7611 envanter numaralı yazıtlı levha, 7534 numaralı mimari panel ve 7619 numaraları kandil kulpu, boğa başlarıyla dekore edilmiştir. Yine aynı koleksiyondaki env. numaraları 87 ve 7540 olan iki adet boğa başı da Antik Güney Arabistan altarlarındaki kan akıtma kanalı

[13] Adolf Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern* (Vienna: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1914), 65; Nielsen, *Der dreieinige Gott in Religionshistorischer beleuchtung*, 326-327; Cleveland, *An Ancient South Arabian Necropolis: Objects from the Second Campaign (1951) in the Timna' Cemetery*, 36; Berta Segall, "Sculpture from Arabia Felix. The Hellenistic Period", *American Journal of Archaeology* 59/3 (1955): 213. Boğa başları, Mezopotamya'da Sin ve Adad'ın kutsal hayvanıdır. Karl Frank'tan nakleden Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 65.

Resim 2: Boğa başlı çörten. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7544 (EŞEM)

vazifesi gören çörtendir.[14] Oldukça gerçekçi bir biçimde tasvir edilen ilgili boğa başları, Antik Güney Arabistan zanaatkârlarının ne kadar yetkin olduklarına dair bizlere önemli fikirler vermektedir.

Antik Güney Arabistan zanaatkârlarının atölyelerinde en çok karşımıza çıkan obje, heykellerdir. Güney Arabistan heykelleri; mezar kitabesi veya adak heykelciği olmak üzere birçok işlev için kullanılmıştır. Kireç taşı, su mermeri ve bronzdan imal edilen heykellerin kimisi oldukça kaba bir biçimde yontulurken zamanla zanaatkârların sanatsal açıdan olgunlaşmaları ve çevre bölgelerle etkileşime geçmeleriyle oldukça yetkin eserler oluşturulmuştur.

Güney Arabistan bölgesinin; Mezopotamya, Mısır, Suriye/Akdeniz, Habeş ve Hindistan ticaret yollarının üzerinde bulunması nedeniyle ilgili bu kültürlerle sanatsal açıdan etkileşmiştir.[15] Güney Arabistan sanatının ilk evresinde öncelikle mahalli motifler ve Kuzey Arabistan-Mezopotamya etkisi varken daha sonraki yüzyıllarda Helen-Yunan etkisi görülmektedir. Güney Arabistanlılar, Maîn ve Sebeliler döneminden itibaren kullandıkları alfabeden, inşa ettikleri mimari yapılara kadar Mezopotamya uygarlıklarının etkisi altındaydı.[16] Bilhassa Babil ve Asurlularla doğrudan temasla birlikte Mezopotamya etkisi; mitolojik canlılarda ve Androsefal heykellerde kendini güçlü bir biçimde göstermiştir. Heykeller, Antik Güney Arabistan atölyelerinde bire bir kopyalanmamış olup yerel kültürel unsurlara dayalı motiflerle oluşturulmuştur.[17]

Helen-Roma etkisiyle birlikte heykellerin duruşu, hareketleri, kıyafetleri değişmiş, vücut ve yüz ifadeleri daha gerçekçi olmuştur. Antik

---

[14] Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 65; Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 31.

[15] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî târîhi'l-ʿArab kable'l-İslâm*, 8: 80; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 69-81.

[16] Bknz. Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 12; Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016), 31, 32, 59, 60.

[17] Alexia Pavan, "South Arabian bronzes-a brief history", A. Avanzini (ed.), *Art and technique in Yemen The bronzes from the museum of Baynun*, (Pisa: Bandecchi e Vivaldi, 2009), 74,76.

Güney Arabistan heykelleri artık kahramanca çıplaklıklarıyla dikkat çekmiştir. Nitekim bu durumun en bariz örneklerini, arkeolojik kazılarda keşfedilen pek çok bronz eserde görmekteyiz.[18] Antik Güney Arabistan şehirlerinde keşfedilen; Herakles, Artemis, Harpocrates, Athena, Nike, Dionysos, Katabân kralı Shahr Yagil Yuhargib ve 2. Dhamar Ali Yahbur heykellerinde Helen-Roma etkilerini görmek mümkündür. Bu heykellerin yanında kullanılan madeni paralar ile bronzdan imal edilmiş olan gündelik eşyalarda da Greko-Romen tesiri rahatlıkla görmekteyiz.[19]

Arkeolojik araştırmalar sonucu keşfedilen altın, gümüş ve bakır sikkelerin üzerlerinde baykuş (Atina şehir devleti ve Tanrıça Athena'nın amblemi) ve boğa gibi hayvanların amblemi bulunmaktadır. Yunan tanrıçası Athena'nın büstü, hakeza Antik Güney Arabistan sikkelerinde kendisine yer bulmuştur (MÖ 3. yüzyıl).[20] Yine yarımadanın güneyinde keşfedilen küpe, yüzük, vazo, lamba, kâse, şamdan, tütsü ve ölçü aleti gibi bronzdan imal edilen gündelik eşyaların çoğu, Helen-Roma etkisiyle oluşturulmuştur.[21] Eski Şark Eserleri Müzesi İslâmiyet Öncesi Arabistan eserleri koleksiyonunda yer alan bronz yazıtlı kadeh, kırık el, boğa başlı kandil kulpu ve yazıtlı at heykelciği bu duruma örneklik etmektedir.

Müze koleksiyonunda yer alan ve ön bacakları kırık bronz at heykelciği (Resim 3 ve 4), Güneş tanrıçası ḏt-*Bʿdn* (ḏât-Ba'dân)'a adanmış ve MS 2. yüzyıl tarihlidir (Sebe dönemi). Kuyruk ve arka ayaklar arasında bulunan iğnenin gösterdiği üzere at, bir tabana sabitlenmiştir.[22] Ayakta durmakta olan atın, baş ve koşu takımı oldukça ayrıntılı bir şekilde oluşturulurken; gövde ile bacaklar sade ve gösterişizdir. Gövdesinin iki yanında kitabe mevcuttur. Sebe diyalektiğiyle yazılan bu yazıtın J. H. Mordtmann çevirisi şu şekildedir:

"ḏât-Ba'dân(ḏt-B'dn)'ın atı, Liḥaj'aṯt (Lhy't)'ın hediyesi."

---

[18] Robert G. Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam* (Londra and New York: Routledge, 2001), 167-168; Pavan, "The Art of Ancient South Arabia", 37.

[19] Pavan, "South Arabian bronzes-a brief history", 76-82. 'Aqīl ve Antonini'nin yazmış olduğu *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico* adlı eser, Güney Arabistan ile Hellen-Roma dünyası arasındaki etkileşimi detaylarıyla açıklamıştır.

[20] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 96.

[21] Detaylı bilgi için bknz. *Art and technique in Yemen The bronzes from the museum of Baynun*, (ed.) A. Avanzini (Pisa: Bandecchi e Vivaldi, 2009); Pavan, "South Arabian bronzes-a brief history", 87-90.

[22] Mordtmann, "Neue Himjarische Inschriften.", 235; Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 70-71; Nielsen, *Der dreieinige Gott in Religionshistorischer beleuchtung*, 326-327; 'Aqīl, Antonini, *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*, 173.

Ayrıca Mordtmann, sözlüğe göre gbht (giebt) kelimesinin at olabileceğini ifade ederken, uzak anlamda bir put ismi olabileceğini de eklemektedir.[23] Biz ise sözlükte "Gbht" kelimesinin manasını yalnızca; kısrak (mare, جَبْهَة), dişi at (فرس انثى) olarak bulduk.[24] Yazıttaki "hqnyt" kelimesinin kökü "Qny" fiilidir ve hediye etmek (اهدى), kurban etmek (قرب), sunmak (offer) anlamlarına gelmektedir.[25]

Antik Roma'da sıklıkta karşımıza çıkan hayvan başlı kandil kulplarını, Arap Yarımadasının güneyinde de görmekteyiz. Akdeniz Roma'sından ilham alan Güney Arabistan'daki kandil ve lamba kulpları, genellikle dağ keçisi veya boğa başlarıyla süslenmiştir. Ancak Güney Arabistan'daki kulplar, Roma eserlerine kıyasla daha az ayrıntılıdır.[26] Nitekim müze koleksiyonundaki boğa başlı kandil kulpu (Resim 7), bu duruma örnektir. Zira boğanın yüz hattı ayrıntısız ve oldukça gösterişsizdir.

Yine müze koleksiyonunda teşhir edilen bronz sağ el (Resim 6), muhtemelen Greko-Romen özelliklere sahip bir heykelin parçasıdır ve bilek kısmının hemen üstünden kırılmıştır. Ortalama bir çocuğun elinden modellenerek yapılan bronz el, oldukça gerçekçi bir görünüme sahiptir. Kayıp mum dökümü tekniğiyle oluşturulan el, avuç içine doğru bükülen parmaklar sayesinde dinamik bir yapıya sahiptir.

Resim 3: Bronz at heykelciği. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7582 (EŞEM) (Mordtmann, *Neue Himjarische Inschriften.*)

[23] Mordtmann, "Neue Himjarische Inschriften.", 235.
[24] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "GBH", 48.
[25] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "QNY", 106.
[26] Pavan, "South Arabian bronzes-a brief history", 88-90.

Resim 4: Bronz at heykelciği. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7582 (EŞEM)

Resim 5: Yazıtlı kadeh. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7573 (EŞEM)

Resim 6: Kayıp mum tekniğiyle oluşturulmuş bronz el. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7573 (EŞEM)

Resim 7: Boğa başlı kandil kulpu. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7619 (EŞEM)

Tabii burada akla gelen sorulardan biri şudur: Bu bronz eserler, yerli zanaatkârlar tarafından mı yapılmıştır yoksa ithal olarak mı yarımadanın güneyine getirilmiştir? Aslında her iki yaklaşımın da doğru olduğunu söyleyebiliriz. Zira Güney Arabistan-Akdeniz arasında gerçekleştirilen ticaret ile birlikte ithal edilen Greko-Romen eserler, yarımadanın güneyine gelmiş ve yerel zanaatkârlar; bu eserlere öykünerek ve onları taklit ederek

birçok kopya oluşturmuşlardır. Yine Roma İmparatorluğu'nun sınırları dışında çalışan gezici sanatçıların da katkısı oldukça önemlidir. Bunun yanında bu eserler bire bir kopyalanmamış, bilakis yerel sanat öğeleri; zanaatkârlarca eserlerde vurgulanmıştır.[27] Böylece Greko-Romen tarz ile Güney Arabistan'ın yerel motifleri, aynı formda bir araya getirilmiştir. Eklektik olan bu sanat tarzını en iyi örnekleyen eser, Karyetü'l-Fâv'daki kazılarda bulunan Harpocrates (MS 2-3. yüzyıl) heykelidir. İlgili bu heykelde Greko-Romen tarzın yanında, Antik Güney Arabistan sanatında ayırt edici bir özellik olan göğse kolye takma üslubu Harpocrates heykelinde kendisine yer bulmuştur.[28] Hakeza Karyetü'l-Fâv'daki kazılarda keşfedilen insan kafası da Greko-Romen tarzın yanında yerel motifler ihtiva etmektedir (EK 5). Nitekim heykelin uzun ve bukleli saçları, MÖ 1. yüzyıl Roma kadınlarının saç modellerine benzemesinin yanında; saç buklelerinin formu Güney-Arabistanlı yerel bir atölyeden çıktığını bize göstermektedir.[29] Yine 2. Zemer'ali Yuhabir heykeli (EK 3) ile Sana'a'nın güneydoğusundaki Ġaymân şehrinde bulunan bronz heykel (EK 4) de Antik Güney Arabistan metal atölyelerinden çıktığının kanıtıdır.

2. Constantius (337–361) ve Justinianus (527-565) dönemlerinde Roma'nın desteğiyle Aksum krallığı, Güney Arabistan bölgesini işgal etmiş ve Hristiyan mimarisi ve sanatı bölgede hâkim olmuştur.[30] Habeşliler; Necrân'ı merkez edinmiş,[31] Antik Arabistan'a ait yapıları yıkmış,[32] bölgeyi Hristiyanlaştırmak için kiliseler ile manastırlar inşa etmiş[33] ve piskoposlar göndermiştir.[34] Hristiyan Habeşilerin inşa ettikleri en önemli dini mimari

---

[27] Cevâd Ali, el-*Mufassal fî târîhi'l-ʿArab kable'l-İslâm*, 8: 81; Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, 168; Pavan, "South Arabian bronzes-a brief history", 80; 'Aqīl-Antonini, *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*, 148. *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico* adlı eserde, imparatorluğun sınırları dışarısında çalışan sanatçıların varlığı bilhassa vurgulanmıştır.

[28] 'Abdurahman ibn Muhammad at-Taiyib al-Ansary, *Qaryat al-Fau* (Riyad: University of Riyadh, 1982), 24.

[29] Abdurrahman Muhammad Tayeb Al-Ansari, "Qaryat al-Faw", Ali Ibrahim Al-Ghabban ve dğr. (ed.), *Roads of Arabia: Archaeology and History of the Kingdom of Saudi Arabia,* (Paris: Musée du Louvre, Somogy Art Publishers, 2010), 332.

[30] Finster, "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", 1: 73-77.

[31] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Dımeşk: Dârü'l-Feyhâ',1437/2012), 1: 29.

[32] Hakan Temir, "Gumdân Sarayı Hakkındaki Rivayetlerin Tahlili ve İslâm Mimârisi Üzerindeki Etkilerinin Tartışılması", *İslâmî İlimler Dergisi* 15/2 (2020), 291-292.

[33] Finster, "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", 1: 74-77. Bu kiliselerin birçoğu günümüze ulaşamamıştır.

[34] 2. Constantius döneminde Teofilos tarafından Zifar ve Aden bölgelerinde kiliseler inşa edilmiş ve bölge Hristiyanlaşmaya başlamıştır. Ancak Theodoros Anagnoste'e göre bölge, İmparator Anastasius zamanında Hristiyanlaşmıştır. Bknz. J.H. Mordtmann, "Himyer", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MİLLİ Eğitim Basımevi, 1987), 5/1: 488. İmparator

yapı Kulleys (Ekklesia) kilisesidir. Habeşi Ebrehe tarafından San'a'da inşa edilen yapı; o güne kadar yeryüzünde görülmemiş derecede azametli ve yegâne bir yapı idi. Kilisede; altın, mozaik ve mermer süslemelerin yanında freskolara da yer verilmiştir.[35] Pagan Me'rib harabelerinde bulunan devşirme malzemeler de kilisenin inşasında kullanılmıştır.[36]

Yahudiliği benimseyen Zûnüvâs, Seyf b. Zîyezen ve Mecûsi Sâsânî valileri, Hristiyan mimarisi ve sanatına ait öğelerin birçoğunu ortadan kaldırmıştır. Ancak buna rağmen İslâmi dönemde dahi kimi eserler bölgede varlığını devam etmiştir. Nitekim İbn İshâk (ö. 151/768), İbn Hişâm (ö. 218/833) ve Taberî (ö. 310/923)'nin nakillerine göre Hz. Ömer zamanında Necrân harabelerinin kazıldığı ve İbn-i Sâmir'in mezarına denk gelindiği anlatılmaktadır.[37] Tabii bu mezarın, Nasrânî İbn Samir'e ait olması şüpheli olsa da Hristiyanlığın merkez üssü atfedilen Necrân'da Hristiyan harabelerinin mevcut olması önemlidir. Ancak tüm bunlara rağmen Hristiyanlığa dair mezar kalıntılarının, sarayların ve kiliselerin pek çoğu günümüze intikal edememiştir.

Hristiyanlıkla ilgili günümüze ulaşabilen eserlerden biri İstanbul Arkeoloji Müzeleri koleksiyonunda teşhir edilen 7608 envanter numaralı (EK 2) yazıttır. MS 6. yüzyıla tarihlenen mermer yazıtlı levha, Yunanca veya Latince yerine bölgenin yerel diliyle kaleme alınmıştır. İlgili kitabenin son satırında Hz. İsa (krs³ts³)'nın ismi zikredilmiştir.[38]

Hristiyanlığın bölgede yayılmasına karşın henüz 4. yüzyılın başında Zifar'da ve aynı yıllarda San'a'da Yahudilik yayılmaya başlamıştır. Ardından Yahudilik; Kinane, Kinde, Tan'im ve Himyer bölgelerinde yayılmıştır. Malkīkarib Yuha'amin (375–400), Ebû Kerib Es'ad (400-440) ve Yûsuf As'ar Yes'ar (Zûnüvâs, 522-525) ile birlikte Himyer ailesi Yahudiliği benimsemiştir. Ebû Kerib Es'ad döneminde antik pagan

---

Anastasius (491-518) döneminde gönderilen Piskopos Silvanus ile kilise hiyerarşisi bölgede kurulmaya başlandı. Bknz. Finster, "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", 1: 75.

35 İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1439/2018), 41; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 37; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2. Baskı (Mısır: Dârü'l-Maârif), 2: 131.

36 Hitti, "*Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*", 102.

37 İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 38; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 32-33; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* 2: 124.

38 Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 26. Bknz. Jacques Ryckmans, "L'Inscription Sabéenne Chrétienne Istanbul 7608 Bis", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1976): 96-99.

tapınakları yıkılmış ve sinagoglar inşa edilmeye başlanmıştır.[39] Nitekim Zifar, Me'rib, Rayda gibi bölgelerdeki yazıtlarda; sinagog anlamına gelen "mkrb" kelimesi zikredilmiştir.[40] Örneğin Me'rib şehrinde bulunan anıtsal yazıtta Malkīkarib Yuha'amin döneminde yazılmış olan bir kitabeye rastlarız. Yazıtta şöyle yazmaktadır:

> "Mlkkrb Yhʾmn ve onun oğlu ʾbkrb ʾs¹ʿd, Sebe ve Zu Reydan ve Hadramevt ve Yamnet'in iki meliki; tamamladı Brkyk sinagogunu koruyucu hâmisi için ve …"[41]

Yazıtlarda eski pagan kelime öbeklerinin yerine "rahman", "göğün sahibi" ve "Cennetin Tanrısı" gibi tek tanrılı söylemler kullanılmıştır.[42] Ancak tüm bunlara rağmen Yahudi sanatı Güney Arabistan'da oluşturulmaya çalışmışsa da eserlerin birçoğu günümüze intikal edememiştir. Bu durumun nedenlerinden ilki; Habeşli Eryat önderliğindeki Hristiyan ordusunun Güney Arabistan halkını kılıçtan geçirmesi ve pek çok Yahudi ve Antik Arabistan eserini yağmalayıp, tahrip etmesidir.[43] İkinci önemli husus ise Güney Arabistan halkının halen pagan olmasıdır.

Himyerî ailesinden Seyf b. Zîyezen, Sâsânî askerleriyle birlikte Güney Arabistan'ı yeniden fethetmiş ve bölgede Roma-Bizans sanatının yanında Sâsânî etkisi de görülmeye başlamıştır. Nitekim Seyf'in vefatı sonrası Güney Arabistan bölgesi, Sâsânî devletinin bir satraplığı haline gelmiş ve bölgede; siyasî, içtimaî ve sanat alanlarında Sâsânî etkisi hâkim olmuştur.[44] Sâsâni valileri, Yemen eyaletlerini Sâsânî sanatı usulünce yeniden ıslah etmiştir.[45] Güney Arabistan bölgesinde keşfedilen kimi

---

[39] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* 31; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 26; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* 2: 108-109, 123; Finster, "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", 1: 73, 75.

[40] Finster, "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", 1: 73.

[41] Kitabede yer alan "wfy-hmw" onların hâmisi, "l-" için, "mlk" melik, "s²qrn" tamamladı ve "mkrb" ise tapınak, sinagog manalarına gelmektedir. Corpus of South Arabian Inscriptions (CSAI): http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=401409401&recId=2414&vM=yes Erişim Tarihi: 14.08.2021.

[42] Finster, "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", 1: 73; Christian Robin'den nakleden Yosef Yuval Tobi, "Himyar, kingdom of", *Oxford Classical Dictionary*, Erişim: 19.07.2021. https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8132

[43] Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-Âsâr,* 3. Baskı (Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1983/1403), 1: 135; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 34.

[44] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 105-106; J.H. Mordtmann, "Himyer", 5/1: 488; Finster, "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", 1: 75.

[45] Mes'ûdî*, Mürûcü'z-Zeheb* (Beyrut: el-Mektebet'ül-Asriyye, 2005/1425), 2: 69.

eserlerin üzerindeki nebati ve hayvan figürlerinin yanında üslûp ve ahenk uyumu, Sâsânî sanatına işaret etmektedir. Nitekim bronz eserlerde de Sâsânî etkisi müşahede edilir.[46]

2. Eski Şark Eserleri Müzesi İslâmiyet Öncesi Arabistan Eserleri Koleksiyonu

İstanbul Arkeoloji Müzelerine bağlı olan Eski Şark Eserleri Müzesi, yakın Orta Doğu'ya dair pek çok eseri bünyesinde barındırmaktadır. Müze koleksiyonları içerisinde; İslâmiyet öncesi Arabistan, Antik Mısır, Sümer, Akad, Babil, Hitit ile Urartu medeniyetlerine ait heykeller, kitabeler, sunaklar ve kabartmalar bulunmaktadır.

Araştırma makalemizin konusunu teşkil eden İslâmiyet öncesi Arabistan eserleri koleksiyonu, Salon 1'de bulunmaktadır. İlgili bölüm içerisinde Güney ve Kuzey Arabistan menşeli eserler teşhir edilmektedir. Daha çok Sebe, Katabân ve Himyerîler dönemine ait olan bu eserler; dönemin içtimaî, ticarî, dinî ve siyasî hayatına dair muhtelif bilgiler içermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim mezar taşları, adak heykelcikleri ve sunaklar vasıtasıyla ilgili devletlerin sanat ve dini inanışlarına, kitabeler vasıtasıyla devletlerin siyasî, dinî ve sosyal faaliyetlerine dair kapsamlı malumatlar edinmekteyiz.

Joseph Halevy, Eduard Glaser ve Th. S. Arbaud başta olmak üzere; İtalyan, İngiliz, Fransız, İsveçli ve Avusturyalı müsteşrikler, Güney Arabistan'da arkeolojik kazılar yapmak için Osmanlı devletinden izinler almaya çalışmıştır.[47] Gerekli izinler alındıktan sonra kazılara başlanmış ve pek çok eski eser, bölgeden çıkarılmıştır. İlgili arkeolojik kazılarda; Sebe, Himyerî, Katabân ve diğer yerel beyliklere ait yazıtlar, kabartmalar, adak heykelcikleri, mezar stelleri, sunaklar, buhurdanlıklar, çörtenler ve heykel başları keşfedilmiştir. Müze koleksiyonuna ait bu eserlerin bir kısmı, Yemen valisi İsmail Paşa ve Taiz mutasarrıfı Cemil Paşa tarafından 1880 yılında İstanbul'a gönderilmiştir.[48] Gönderilen eserler, İstanbul'un çeşitli saray ve müzelerinde muhafaza edilmişlerdir. Yıldız Sarayı Hümayunu ve Çinili

---

[46] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 96; Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, 168; el-Curû, *Dirâsât fi'l-Târîhi'l-Hadârî li'l-Yemeni'l-Kadîm*, 89; Grohmann, *et-Târîh'l-Arabiyyu'l-Kadîm,* 166.

[47] BOA, Y..MTV., 185/58; BOA, HR.İD., 2122/105; BOA, HR.İD., 2122/37; BOA, İ..HUS., 152/93; BOA, Y..PRK.UM., 45/105; BOA, Y..A…RES., 149/74.

[48] BOA, İ..DH.., 857/68667; Zeynep Kızıltan, Yaşar Anılır, Asuman Dönmez, Gülcay Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 24. Nitekim getirilen kimi eserlerin uluslararası yayınlarda "İsmail Paşa koleksiyonu" olarak tanıtıldığını görmekteyiz. Bknz. Azza 'Ali 'Aqīl, Sabina Antonini, *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*, 173.

Köşk Müzesi, bu yerlerden birkaçıdır. 29 Zilhicce 1300 tarihli kayıttaki, Yemen vilayetinden Yıldız Sarayı Hümayununa irsal olunan âsâr-ı atîka hakkındaki mütalaada eserlerin tasviri yapılmış; kimi eserin kitabesi Türkçeye çevrilmiştir.[49] Bu kayıt sayesinde Yıldız Sarayı'nda hangi eser grubunun muhafaza edildiğini dahi öğrenebilmekteyiz. Çinili Köşk'te bulunan eserlerin varlığını da Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi *İrade Dahiliye'*de H. 17-08-1299 (R. 22 Haziran 1298) tarihli belgede görmekteyiz. Nitekim belgede Yemen valisi Ferik İsmail Paşa, Yemen'de keşfedilen âsâr-ı atîka ve meskukatın (sikkeler) müzehâneye gönderildiğini belirtmiştir.[50] Yine eserlerin Çinili Köşkte olduğunu Mordtmann'ın yazmış olduğu "*Neue Himjarische Inschriften*" adlı 1885 tarihli makalesinden de öğrenmekteyiz.[51] Sanayi-i Nefise Mektebi'nin 1917 yılından itibaren Cağaloğlu'na taşınması üzerine mektep binası, Eski Şark Eserleri Müzesi olarak kullanılmıştır. Daha sonra da ilgili eserler, Eski Şark Eserleri Müzesi İslâmiyet Öncesi Arabistan Eserleri Koleksiyonunda bir araya getirilmiştir.

2.1. Eski Şark Eserleri Koleksiyonunda Yer Alan Antik Güney Arabistan Mezar Taşları

Antik Çağ mezarları; geçmiş kültürün içtimaî hayatını, sosyal tabakalarını, sanatsal yetkinliğini, dini hayatını, örf ve adetlerini yansıtması açısından oldukça önemli kaynaklardandır. Arap Yarımadasının muhtelif bölgelerinde birbirinden farklı birçok mezar keşfedilmiştir. Özellikle yarımadanın güneyinde keşfedilenler, nadir eserler olması nedeniyle oldukça kıymetlidir. Arkeolojik araştırmalar sonucu keşfedilen Antik Güney Arabistan mezar taşları, stilize edilmiş heykel biçimindedir. Antik Güney Arabistan'da niş ve ev sunaklarına yerleştirilen mezar taşları,[52] ölen kimseyi sembolize eden heykelcikler şeklindedir. Bir kaide üzerine yerleştirilerek oluşturulan bu mezar taşları, Asur dikili taşlarından esinlenerek oluşturulmuştur.[53] Kabaca yontularak oluşturulan bu heykeller; sıradan çukur mezarlara, kule mezarlara ve hipojelere (kaya/mağara mezarlara) yerleştirilmişlerdir. Hipoje (Kaya/mağara) mezarlar; dik kayaların oyulmasıyla oluşan yer altı tünellerinin sonundaki odacıklı mezarlardır. Kule mezarlar ise dörtgen biçiminde olup, 25 kadem uzunluğunda ve 2 kadem

---

49 BOA, Y. PRK. AZJ, 8/84.

50 BOA, İ..DH.., 857/68667.

51 J. H. Mordtmann, "Neue Himjarische Inschriften." *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 39/2 (1885).

52 Cleveland, *An Ancient South Arabian Necropolis: Objects from the Second Campaign (1951) in the Timna' Cemetery*, 5; Al-Ansari, "Qaryat al-Faw", 322; M. E. L. Mallowan, "An Alabaster Head from Timna' South Arabia", *Iraq* 28/2 (1966): 98.

53 Adolf Grohmann, "Mârib", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi), 7: 326.

kalınlığında bir duvarla çevrili çok katlı mezar çeşididir. İçerisinde yüzlerce hatta binlerce kişinin gömülü olduğu kule mezarlar, çoğunlukla MÖ 6-3. yüzyıllar arasında inşa edilmişlerdir. Duvarlarla çevrili kutsal bir alanda yer alan kerpiç anıt mezarlar; yan odalar ve birer avluya sahip olacak şekilde tasarlanmışlardır. Çok odalı aile mezarlarına gömülen kimseler; kıyafetleri, mücevherleri, silahları ve develeri ile birlikte mezarlara yerleştirilmişlerdir.[54] Nitekim Hemdânî (ö. 360/971'den sonra)'nin rivayetlerinden anlaşıldığına göre; genellikle Himyerî melikleri ve onların aile bireylerinin mezarları, altın ve gümüş lahitlerde değerli eşyalarla birlikte hipoje mezarlara gömülmüştür. Hatta kimi mezarların sarayı andırır şekilde tünel, süslemeli mezar odaları ve kapılara sahip olması nedeniyle bölge halkı, bu mezar topluluklarına "Melikler Kabri" demiştir.[55] İlgili bu mezarlar, toplumsal katmanlaşmayı biz araştırmacılara göstermesiyle de oldukça önemlidirler.

Mezarlıklarda, mahalli üslupça tahnit edilerek gömülmüş pek çok kimsenin cesedi keşfedilmiştir.[56] Tahnit uygulamasıyla mezarlara yerleştirilen kimseler; genellikle kraliyet ailesinden soylu kimseler, zenginler ve din adamlarıdır. Nitekim Hristiyan din adamı İbn Sâmir de tahnit uygulamasıyla gömülen din adamlarındandır.[57] Tahnit tekniğinin uygulanması ve değerli eşyalarla birlikte gömülme; Güney Arabistan'daki öte hayat inancının varlığına dair önemli işaretlerdendir.

Eski Şark Eserleri Müzesi'nde teşhir edilen 8 adet mezar steli bulunmaktadır. Bu steller, MÖ 1-MS 1. yüzyıla tarihlenmektedirler ve her biri mezar sahiplerinin kendisini tasvir etmektedir. İlgili heykellerin yapımında kullanılan malzemeler ise kireçtaşı (Resim 8, 14 ve 15) ve su mermeridir (Resim 9, 10, 11, 12 ve 13). Güney Arabistan'ın dağlık bölgelerinde pek çok kireçtaşı ve kaymak taşı yatakları bulunmaktadır. Bu taş yatakları sayesinde pek çok eser; taş, kireç taşı ve kaymak taşından imal edilmiştir.[58] Antik çağda "mwglm" olarak bilinen kaymak taşı,

---

[54] Mallowan, "An Alabaster Head from Timna' South Arabia", 98; Bakiye Yükmen Edens, "Yemen-Hirran'da Bir İslâm Öncesi Geç Evre Mezarlığı" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 18/18 (2015): 210-211; el-Curû, *Dirâsât fî'l-Târîhi'l-Hadârî li'l-Yemeni'l-Kadîm*, 178, 217-218; Pavan, Rossi, "Catalogue", 68.

[55] Hemdânî, *el-İklîl* (Beyrut-San'a: Dârü'l-Avde-Dârü'l-Kelim), 8: 126-163.

[56] el-Curû, *Dirâsât fî'l-Târîhi'l-Hadârî li'l-Yemeni'l-Kadîm*, 178.

[57] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 38; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 32-33; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2: 124.

[58] Konu hakkında daha detaylı bilgi için bknz. Christian Weiss- Roman Koch-Iris Gerlach, "Petrological characterisation of 'alabaster' from the Marib province in Yemen and its use as an Ornamental Stone in Sabaean Culture", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 20/1 (May 2009).

Kızıldeniz'deki Muza' başta olmak üzere çeşitli limanlar vasıtasıyla çevre bölgelere ihraç edilmiştir.[59]

Güney Arabistan'daki bu heykeller, mezarlıklardaki merhumun kabrine ve dörtgen biçimli nişlerin içerisine yerleştirilmişlerdir. Portre özelliği taşımayan bu mezar taşı heykellere rengini su mermeri ve kireçtaşı vermiştir. Ancak kimi mezar heykellerinin boyanmış olduğunu da görmekteyiz. Heykellerin başları, arkadan uzun ve düz iken suratları stilize edilmiştir. Heykellerin dudakları kalın, çeneleri dar ve burunları uzundur. Yine heykellerin kaşları düz, gözleri oyulmuş ovaldir. Kimi heykellerin gözleri renkli taşlar yerleştirilerek boyanmıştır. Örneğin envanter no. 7563 numaralı (Resim 12) heykelin göz yuvası kakma tekniği[60] ile oyularak içerisine alçı taşı yerleştirilmiştir.[61] Heykelin göz bebekleri ile sakal ve bıyıkları ise renkli taşların tezyini ile süslenmiştir.[62]

7563, 7606 envanter numaralı (Resim 12, 13) heykeller incelendiğinde stilize edilmiş yüz ve Akdeniz kafa tipi olan brakisefel rahatlıkla anlaşılmaktadır. Envanter numarası 7568 numaralı (Resim 8) mezar steli, koleksiyondaki diğer kaymak taşı mezar heykellerinden farklı olarak kireç taşından oluşturulmuş ve görünümünde güçlü bir sembolizme sahiptir. Nitekim üçgen bir çene, doğrusal kaş, simetrik ve oval ağız ve gözlerle birlikte geometrik motifler bilhassa vurgulanmıştır.

Mezar stellerinden, kitabelerden ve Cahiliye şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla avcılık ve savaşçılık oldukça saygı gören bir meziyet idi. Nitekim Arap Yarımadasının muhtelif yerlerinde yapılan kazılarda birçok mezar sahibi silahlarıyla birlikte gömülmüştür.[63] Kişinin savaşçı hüviyetinin öne çıkarılması için mezar taşındaki figürler; askeri üniforma ile ellerinde mızrak, bellerinde kılıç veya hançerleriyle tasvir edilmiştir. Mezar stellerinde kolaylıkla ayırt edilen savaşçılar ve avcılar, böylece toplumsal statü açısından üst pozisyonda oldukları vurgulanmış olunuyordu. Nitekim Hemdânî *el-İklîl*'de, Ebü'l Gıtrîf Seleme b. Yûsuf'un iki adet asker/savaşçı kabrine denk geldiğini ve mezar taşında bu iki askerin kavminin önde gelenlerinden olduğunu vurgulayan üç beyitlik bir şiir bulunduğunu

[59] Garbini'den nakleden Al-Ansari, "Qaryat al-Faw", 322.

[60] Kakma tekniği Güney Arabistan heykellerin sıklıkla uygulanan bir uygulamadır. Bknz. Cleveland, *An Ancient South Arabian Necropolis: Objects from the Second Campaign (1951) in the Timna' Cemetery*, 5.

[61] Güney Arabistan heykel sanatında göz aklarının iç kısmı kireç taşı ile de yaygın olarak doldurulmuştur. Bknz. Mallowan, "An Alabaster Head from Timna South Arabia", 97.

[62] Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi,* 25.

[63] Hemdânî, *el-İklîl*, 8: 129; Robert G. Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, 188.

zikretmiştir.[64] Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta ise; Ebü'l Gıtrîf, kabrin askerlere ait olduğunu, mezar stelinde kolaylıkla anlaşılabilen askeri silah sembollerinden anlamıştır. Müze koleksiyonunda teşhir edilen iki mezar steli de bu duruma örneklik etmektedir (Resim 14 ve 15).

Envanter no. 7525 (Resim 14) olan kabartma mezar steli, kireçtaşından yapılmıştır. Profilden sol tarafa bakan mezar sahibi erkek savaşçı olup, bir güç gösterisi olarak ayakta durmaktadır. Tüm vücuduyla birlikte resmedilen savaşçı, belinden ayaklarına doğru genişleyen pileli bir etek giymektedir. Mezar sahibi, kafasının tamamını örten üçgenimsi serpuş takmaktadır ve serpuşun arkasından aşağı doğru bükülen uzunca iki adet kuyruğu bulunmaktadır. Mezar sahibinin elinde uzun bir kargı, belinde ise meç ya da kemeri bulunmaktadır. Meç veya kemere bağlı bulunan bir adet kırba sayesinde askerler, bölgenin kuraklığına rağmen suya erişim sağlamış oluyorlardı.

Güney Arabistan'da keşfedilen diğer savaşçı tasvirli stelleri incelediğimizde benzer fiziki özelliklere rastlarız. Askeri üniformayı betimleyen tüm bu özellikler bize şunu göstermektedir ki; Güney Arabistan devletlerindeki askeri teşkilat sanılanın aksine gayet nizamidir. Ayrıca piyadelerin üniformaları, bölgenin sıcak iklimine uygun olacak şekilde dizayn edilmiştir. Nitekim tıpkı Ur standardında olduğu gibi askerler, ağır zırhlar ile konuşlandırılmamıştır. Askerlerin hareket kabiliyetlerini en üst düzeye çıkaran ve iklime karşı da oldukça ideal olan zırhsız üniformalar, gerek Güney Arabistan gerekse de Güney Mezopotamyalı askerler için oldukça idealdir.

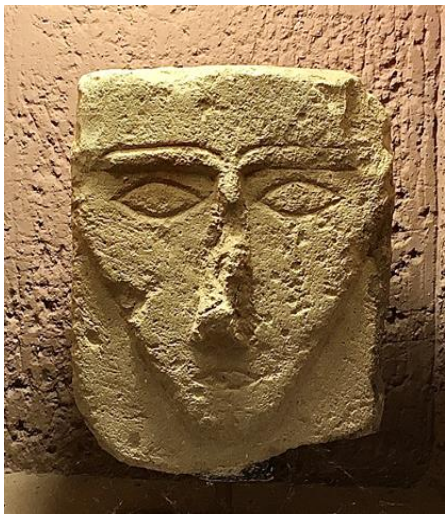
Envanter No. 7610 (Resim 15) numaralı mezar stelinde de hakeza avcı, ayakta olacak şekilde profilden resmedilmiştir. 7525 numaralı (Resim 14) stelle benzer özelliklere sahiptir. Nitekim pileli elbisesiyle; sağ elinde uzun bir kargı, sol elinde yay ve sol tarafında ise bir av köpeği bulunmaktadır. Panelin bize göre sağ tarafında müsned harfleriyle nakşedilmiş bir yazıt bulunmaktadır.[65]

Transkripsiyon: nṣb ḥẓyn

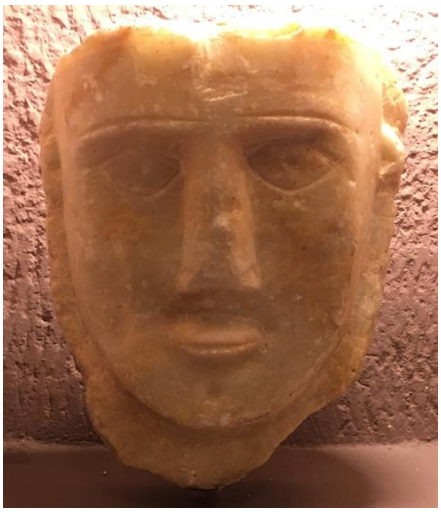
"nṣb" kelimesi fiil halde; anıt dikmek (set up, place a monument, أقام نصب), isim halinde ise; anıt taşı (memorial stone, حجر منصوب تذكارا)

[64] Hemdânî, *el-İklîl*, 8: 154.
[65] İlgili eserin benzeri için bknz. BOA, "Y. PRK. AZJ", 8/84.

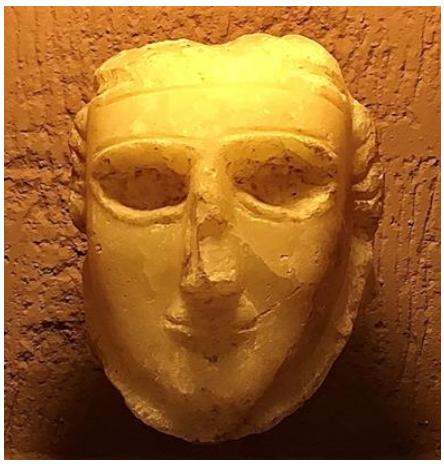
manasına gelmektedir.[66] "ḥẓyn" kelimesi ise özel bir ismidir. Şu halde yazıtın tercümesi; "ḥẓyn, anıtı dikti" veya "ḥẓyn'nin anıtı" şeklindedir.

Resim 8: Mezar Steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7568 (EŞEM)

Resim 9: Mezar Steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7556 (EŞEM)

Resim 10: Mezar Steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7670 (EŞEM)

Resim 11: Mezar Steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 309 (EŞEM)

[66] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "nŝb", 99.

Resim 12: Mezar Steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7563 (EŞEM)

Resim 13: Mezar Steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7606 (EŞEM)

Resim 14: Mezar Steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7525 (EŞEM)

Resim 15: Mezar Steli. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7610 (EŞEM)

2.2. İslâm Öncesi Güney Arabistan Adak Heykelcikleri

Vitrin 1'de teşhir edilen heykelciklerin, Antik Güney Arabistan medeniyetindeki işlevi tartışmalıdır. Nitekim ilgili heykelcikleri Pavan ve Rossi, muhtemelen cenaze işlevine sahip bir dizi oturmuş figürler olarak tanıtmaktadır.[67] Antonini ise EK 1'e benzeyen bir eseri; sözde atalarının oturan temsili figürü olarak tanıtmaktadır.[68] Bunun yanında Kızıltan, Anılır, Dönmez ve Yağcı; eserlerin "adak heykelcikleri" kategorisinde olduğunu belirtmişlerdir.[69] Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde *Yıldız Perakende Evrak Arzuhal ve Jurnaller* fonunda bulunan ve gömlek sıra numarası 8/84 olan belgede ise; ilgili heykelciklerin kimisinin, *"Himyerîlerin ibadetine müteallik âsâr veya âli bir kadın sureti olduğu"* ihtimali üzerinde durulmaktadır.[70] Biz ise, Mezopotamya medeniyetlerinde de görmeye alışık olduğumuz ve birbirine benzer yüzlercesinden birkaçı olan bu tarz eserlerin, adak heykelcikleri olduğunu düşünmekteyiz.

Antik Güney Arabistan'da mezar taşlarıyla birlikte görülen en yaygın heykeller, adak heykelcikleridir. Envanter numaraları 7537, 7538, 7600, 7636, 7637, 7638 ve 7865 (Resim 17) olan kübik tabanlı adak heykelcikleri, Timna'da kutsal alandaki nekropole yerleştirilen küçük boyutlu insan figürleridir.[71] Koleksiyondaki adak heykelcikleri, ibadet eden bağışçı için sembolik bir "vekil" işlevindedir. Nitekim adak sahipleri, çeşitli nedenlerle tapınakta bulunamamalarından dolayı kendilerini Tanrının huzurunda temsil edecek adak heykelleri sunmuşlardır.[72] Böylece adak heykelcikleri, kişinin bedenini Tanrı önünde somutlaştırmış ve Tanrı ile arasındaki bağı tesis etmiştir.

Adak heykelciklerinin Timna şehrinde keşfedilmesi tesadüfi değildir. Zira Timna şehri, Katabânlıların dini başkenti idi.[73] Pliny'nın aktardığına göre şehirde 65 tapınak ve onlarca dini yapıt bulunmaktaydı.[74]

---

[67] Pavan, Rossi, "Catalogue", 49.

[68] Sabina Antonini, "Sculpture of Southern Arabia: Autochony and Autonomy of an Artistic Expression", *Arabia* 1 (2003): 23, 207.

[69] Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 31.

[70] BOA, Y. PRK. AZJ, 8/84.

[71] Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 31.

[72] Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of islam*, 163.

[73] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî târîhi'l-ʿArab kable'l-İslâm*, 8: 66; Zeydân, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, 130; J. Tkatsch, "Katebân", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6: 425-426; Jérémie Schiettecatte, "The Arabian Iron Age Funerary Stelae and the issue of Cross-Cultural Contacts", *Death and Burial in Arabia and Beyond* (2010): 191.

[74] Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, 180; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan,* 70.

Adak heykelciklerinin kutsal alanlardaki mezarlarda bulunması, kutsala yakın olmanın bir tezahürüdür.

Koleksiyondaki adak heykelcikleri, Tanrılara sunulmuş birer armağan olup, ibadet ediyormuşçasına oturur vaziyettedir. Adak heykelciği figürlerinin eşsiz ve tekil ürünler olduğunu söylemek yanıltıcıdır. İlgili bu heykelcikler, bir modeli merkeze alarak şekillendirilmiş birbirine benzer yüzlercesinden birkaçıdır. Zira heykelciklerin oturma pozisyonları, yüz ifadeleri ve beden şekilleri birbirlerine benzemekte ve çok az farklılıkları bulunmaktadır. Güney Arabistan zanaatkârları, profilden bakan adak heykelciklerinin suratlarına özel bir vurgu yaparken heykelciklerin vücut hatlarını kabaca yontmuşlardır. Öyle ki heykelciklerin boyunları oldukça kalın, omuz kısmı belirsiz, kolları ve bacakları detaylandırılmamıştır. Tabanın sağ ve solundaki çizgiler, ayak parmaklarını göstermektedir. Heykelciklerin elleri öne doğru uzanmış ve kenetlenmiş bir haldedirler. Muhtemelen EK 1 ve resim 16'daki adak heykelcikleri, dirseklerden açılan zıvanaların içinden geçirilen dübeller vasıtasıyla panellere sabitleştirilmiştir. Resim 16'nın tabanında bulunan bronz kalıntısı da bu ihtimali kuvvetlendirir.

Resim 16: Adak Heykelciği. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7538 (EŞEM)

Heykellerin tabanları kübik formdadır. Çeşitli müzelerdeki benzerlerini incelediğimizde adak heykelciklerinin tabanlarında yazıt bulunmaktadır. Müze koleksiyonundaki eserleri incelediğimizde ise; kimi heykelcikte herhangi bir yazıt mevcut değilken kimisinde de yazıtlar silinmiş bir haldedir. 7537 env. numaralı heykelcikte ise yazıt kısmı, göğüs üzerinde yer almaktadır. Dört harften müteşekkil olan yazıtın; ilk ve son iki harfi okunabilmektedir. 𐩣𐩨..𐩩 "'..s¹t" yazmaktadır. Yazıt muhtemelen heykelciği adayan kimsenin ismiyle ilişkilidir.[75]

Heykelciklerde hafif çıkıntılı göğüs çiftlerinden yola çıkarak; kimi heykelciğin cinsiyetinin kadın olduğunu söyleyebiliriz. Bu kadın heykelciklerin benzerlerini, yurtdışındaki pek çok özel ve ulusal müzede de görmekteyiz. Bu durum yalnızca adak heykelciklerinde değil, mezar stelleri ve bronz heykellerde de görülmektedir.

[75] Pavan ile Rossi benzer heykelciklerin üzerlerindeki yazıtı, ölen kimsenin adıyla ilişkilendirir. Bknz. Pavan, Rossi, "Catalogue", 49.

Böylece Antik Güney Arabistan heykel sanatında kadınlara genişçe yer verilmiş ve kadınlar, ikincil bir pozisyona indirgenmemiştir.

Resim 17: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7636, 7600, 7537, 7538, 7865, 7637, 7638 (EŞEM)

Resim 18'deki adak heykelciği, koleksiyondaki diğer eserlerden görünüş olarak farklıdır. Yüz hatlarının stilize edilmesiyle oluşan bu heykelcik, görünüş bakımından Vâdi'l-Cevf mezar stellerine benzemekte ve homojen bir üretimin sonucudur.[76] Eserin alın kısmındaki yazıt, el-Cevf mezar stellerinde görmeye alışık olduğumuz "Yʾwsʾl" (Yaʾwasʾīl, يأوس إل) ismiyle benzeşmektedir. El-Cevf stellerindeki isimler genellikle dört şekilde karşımıza çıkar: Bir Tanrı'nın adı da dâhil olmak üzere bileşik isimler, Tanrı'nın adı dâhil olmayan bileşik isimler, basit isimler veya aile isimleri/lakapları. Yaʾwasʾīl, Tanrı Īl ile ilişki olup "Bir Tanrı'nın adı da dâhil olmak üzere bileşik isimler" grubuna aittir. Tanrı Īl, MÖ 8-7 yüzyıllarda el-Cevf panteonunda önemli bir role sahiptir. Ancak Īl kültü zamanla kaybolmuş ve yerini ʿAthtar (Attar) kültüne bırakmıştır. Bununla birlikte adı, birkaç yüzyıl boyunca bileşik özel adlarla varlığını sürdürmüştür.[77]

İlgili adak heykelciğin üzerinde pigment kalıntıları mevcuttur. Bu pigment kalıntıları, eserin bir zamanlar boyanmış olduğunu bizlere göstermektedir. Ancak eser, uzun bir süre toprak altında kalmasından dolayı renkli görünümünün bir kısmını kaybetmiştir.

---

[76] El-Cevf stelleri için bknz. Mounir Arbach, Jérémie Schiettecatte, Ibrahim Al-Hadi, *Collection of Funerary Stelae from the Jawf valley* (Ṣanʿāʾ: UNESCO-SFD / Ṣanʿāʾ: National Museum, 2008).

[77] Arbach, Schiettecatte, Al-Hadi, "Inscriptions and Onomastics", *Collection of Funerary Stelae from the Jawf valley*, 13-15.

Resim 18: Adak heykelciği. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7600 (EŞEM)

Bu tarz adak heykelcikleri, el-Cevf mezar stellerinde olduğu gibi dört aşamadan geçerek oluşturulur. İlk aşama şekil vermedir. Kireçtaşı veya su mermeri, uygun boyutlarda kesilir ve oyulmaya başlanır. İkinci aşamada ön yüz dekore edilir. Bu aşamada gözler, kulaklar, burun, kaşlar; yani yüz hatları belirginleştirilir. Üçüncü aşamada eserin üzerine yazılacak isim nakşedilir. Dördüncü adımda ise eserlerin boyaması yapılırdı. Bazen yüzün tamamı bazen de bir kısmı boyanırdı.[78]

2.3. İslâm Öncesi Güney Arabistan Yazıtları

Kitabeler, Antik Çağ uygarlıklarının ideolojilerini yaydıkları kitle iletişim araçlarındandır. Güney Arabistan'da keşfedilen siyasi, dini, askeri ve yapıt kitabeleri; devlet görevlilerinin, askerlerin, bürokratların ve halkın devlete/hanedana itaatini gerçekleştirmek için yaygın olarak kullanılmıştır. Nitekim 19. yüzyılda başlayan arkeolojik kazılarla birlikte Antik Güney Arabistan uygarlıklarına ait binlerce kitabe keşfedilmiştir. Bu kitabeler, yalnızca Antik Güney Arabistan şehirlerinde bulunmamış; Mısır, Etiyopya, Körfez ve Kuzey Arabistan gibi bölgelerde de keşfedilmişlerdir.[79] Tabii kitabelerin, bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmasının en büyük sebebi bölgeler arası gerçekleştirilen ticaret faaliyetleridir.

Joseph Halevy'in 1869-70 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahatler sonucu yaklaşık altı yüz seksen beş yazıt; Eduard Glaser'in 1882-1894 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahatler sonucu iki bin ve Th. S. Arnaud'un seyahatları sonucu ise yaklaşık altmış yazıt keşfedilmiştir.[80] İlgili bu kitabelerin bir kısmı, bölgedeki Osmanlı memurları vasıtasıyla payitahta nakledilmiştir. Eski Şark Eserleri Müzesinin açılmasıyla da kitabelerin kimisi teşhir edilmiş kimisi de müze deposunda muhafaza edilmiştir. Müze

[78] Arbach, Schiettecatte, Al-Hadi, "Stylistic Analysis", Collection of Funerary Stelae from the Jawf valley, 6-7.

[79] Segall, "Sculpture from Arabia Felix. The Hellenistic Period", 207; Avanzini, "The South Arabian kingdoms An introduction to their history", A. Avanzini (ed.), *Art and technique in Yemen The bronzes from the museum of Baynun*, (Pisa: Bandecchi e Vivaldi, 2009), 38-39.

[80] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 88.

koleksiyonunda teşhir edilen kabartmalı yazıtlar, oldukça zengin içeriklere sahiptir. Nitekim Güney Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden müze koleksiyonuna dâhil olan bu eserler içeresinde; adak yazıtı, yapı yazıtı ve siyasi yazıtlar mevcuttur. Yazıtlar, MS 2. yüzyıldan başlayıp 6. yüzyıla kadar tarihlenmiştir.

2.3.1. Yazıt 1 (Envanter No. 7502)

MS 3. yüzyılda Sebe diliyle yazılmış kitabe, kireçtaşından oluşturulmuştur. Riyâm tapınağının inşasını anlatan yazıt, üç satırdan müteşekkildir.[81]

Resim 19: Yapı Yazıtı. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7502 (EŞEM)

Transkripsiyon

1 … n yg'r bn S²rḥm …

2 … yḥn w-nqz w-hqs² …

3 … s²ym-hmw Tʾlb …

Yazıtın kenarlarının oldukça hasarlı olması nedeniyle cümleler bir bütün şeklinde değildir. Bu durum ise metnin anlaşılmasına engeldir. Ancak kelimelerin anlamlarından yola çıkarak kitabenin bütünü hakkında yorum yapabiliriz. İlk satırda "…n yg'r bn S²rḥm"; yani S²rḥm oğlu yg'r adında özel bir isme rastlamaktayız.

İkinci satırda "w-nqz w-hqs²" yazmaktadır. Buradaki "hqs²" kelimesinin okunamayan kısmında muhtemelen "b" harfi bulunmakta idi. Buna göre cümlenin anlamı; "ve kabir kazdı ve yeniden inşa etti, yeniledi, sağlamlaştırdı"[82] şeklindedir. Son satırdaki "s²ym" kelimesi Tanrı/hami anlamına gelmektedir.[83] "Hmw" kelimesi ise onlar anlamına gelmektedir. Buna göre son satırın tercümesi şu şekilde olmaktadır: "Onların tanrısı/hâmisi Talâb".

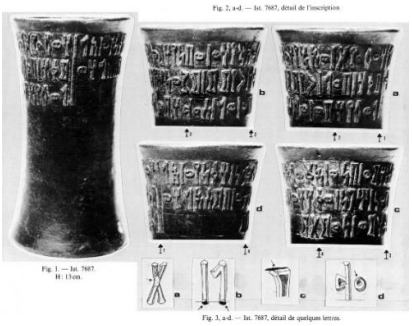
Ta'lab (تألب, T'lb), kelime anlamı olarak dağ keçisi anlamına gelmektedir. Nitekim dağ keçisi, Güney Arapları için kutsal sayılan hayvanlar arasındadır. Ta'lab, Hemdân kabilesinin Ay Tanrısı olup, Hemdân kabilesinin yanında Nâid, Hâz, Akâniz, Riyâm, Şibâmü'l-Gurâs ve Beytü

[81] Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 27.
[82] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "nqz", "hqs²b", 98, 108.
[83] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "s²ym", 136.

Dagîş gibi kabileler arasında kutsal sayılmaktaydı.[84] Başta İbn İshâk ve İbn Kelbî gibi İslâm tarihçileri de hakeza Riyâm tapınağının, Antik Güney Arabistanlılar için oldukça önemli bir konumda olduklarını zikretmektedir. Nitekim İbn İshâk *Siret*'inde Riyâm/Riâm tapınağı için; "Antik Güney Arabistanlılar, Riyâm tapınağını kutsamakta, onun önünde kurbanlarını kesmekte ve onunla konuşmakta idiler. Yahudi inancını benimseyen Ebu Kerib döneminde tapınaktan iki siyah köpek çıkartıldı ve bu ikisi boğazlandı. Ardından Ebu Kerib, Riyâm tapınağını yıktı" demektedir. İbn İshâk ayrıca bu tapınağın kalıntılarının, kendi asrına kadar ulaştığını ve kan izlerinin görülebildiğine işaret eder.[85]

2.3.2. Yazıt 2 (Envanter No. 7687)

Antik Güney Arabistan'da koruyucu Tanrı'ya silindirik bronz kadeh hediye etme uygulamasıyla da karşılaşmaktayız. Nitekim başta Moussaïeff Collection'daki iki adet bronz kadeh[86] olmak üzere pek çok özel koleksiyon ve müzede koruyucu Tanrı'ya adanmış adak kadehleri bulunmaktadır.

Resim 20: Yazıtlı Kadeh (ms²w). İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7687 (EŞEM) (Ryckmans, "Un vase en bronze avec inscription sud-arabe aux Musées Archéologiques d'Istanbul", Fig.1-3, 144.)

7687 envanter numaralı (Resim 20) silindirik bronz kadeh, Güney Arabistanlı zanaatkârların el sanatlarında ne kadar yetkin olduklarını bize göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim kadehin üzerindeki 10-12 mm'lik müsned harfleri, oldukça maharetli bir şekilde yazılmıştır. Kadehin tasviri özelliklerine gelirsek; silindirik kadehin yüksekliği 13 cm, tabanın çapı 7.6 cm ve üstün çapı 7.2 cm'dir. Kadehin iç yüzey tabanında "X (t)" harfi biçiminde kabartmalı yazıt bulunmaktadır. Kadehi çevreleyen 3 satırlık kabartmalı kitabe bulunmaktadır. Üç satır uzunluğunda dik bir çizgi, yazıtın başlangıcını gösterir. Üçüncü satır, ilk iki satıra göre daha kısadır. Kayıp bal mumu tekniğiyle yapılan kadehin beli dar, tepe ve

[84] el-Curû, *Dirâsât fi'l-Târîhi'l-Hadârî li'l-Yemeni'l-Kadîm*, 135.

[85] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 31; İbn Kelbî, "*Kitâbü'l-Esnâm*", Tahkik: Ahmed Zeki Paşa, 11-12; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1: 26.

[86] François Bron, "Nouvelles antiquités sudarabiques de la collection Moussaieff", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 20/1 (2009): 46-53.

kaidesi geniştir.[87] Jacques Ryckmans, yazıtı *Un vase en bronze avec inscription sud-arabe aux Musées Archéologiques d'Istanbul* 1979 tarihli makalesinde çevirmiştir. Ancak yazıtın transkripsiyonunda büyük bir hata yapmıştır. Zira w-bnyhmw kelimelerini w-bnyhw şeklinde okumuştur. Ancak h harfinden sonra ve w harfinden önce bariz bir şekilde m harfi okunabilmektedir. Ryckmans'nin diğer adak kitabelerinde de gördüğümüz bu basit tamlamayı gözden kaçırması oldukça ilginçtir. Ayrıca Ryckmans, yazıttaki ms²wn kelimesini, parfüm içeren bir kap olarak düşünmektedir (vase à parfums). Zira kadehin şekli, Ryckmans'e göre brülörleri andırmaktadır. Brülörün adak nesnesi olduğunu da unutmamalıyız. [88]

Transkripsiyon

1 Hwfʿtt w-ʾḫyhw w-bny-hmw bnw ʾs³wln hqny-w ʾl

2 mqh bʿl Rymm ms²wn ḫgn wqh-hw b-ms¹ʾl-hw

3 l-wfyhmw w-l s¹ʿd-hmw nʿmtm

Hwfʿtt, Awf'aṯat şeklinde özel bir isimdir. Sonraki kelime olan ʾḫyhw, onun erkek kardeşleri manasına gelirken;[89] bny-hmw ise onların erkek çocukları anlamına gelmektedir. Bnw, aile manasına gelirken; ʾs³wln, özel bir isimdir. Hqny de adak sunma anlamındadır. İkinci satırın başı ile ilk satırın sonu birleştirildiğinde Tanrı ʾlmqh karşımıza çıkmaktadır ki bʿl Rymm öbeğiyle birlikte Riyam'ın Rabbi olduğu belirtilmiştir. Ardından Ryckmans, ms²wn kelimesiyle parfüm vazosu(?) kastedilebileceğini iddia etmektedir. ḫg-n wqh-hw söz öbeğiyle; ona emredildiği gibi manasına gelmektedir. Burada ḫg-n edatının "gibi" anlamının yerine "…'ya göre (according)" anlamında olması daha makuldür.[90] B-ms¹ʾl-hw, onun kehanetinde manasına gelmektedir. Üçüncü satırın başında gelen l-wfy-hmw kelime öbeği; onların refahı için manasına gelmektedir. Üçüncü satırdaki "s¹ʿd" kelimesi, ilâhın bahşetmesi anlamına gelmektedir. "nʿmt" kelimesi; "nʿm" kelimesinden türeyip fiil olarak; nimet, mutluluk vermek anlamına

[87] Jacques Ryckmans, "Un vase en bronze avec inscription sud-arabe aux Musées Archéologiques d'Istanbul", *Reydân* 2 (1979): 135-141; Jacques Ryckmans ve Ignace Vandevivere, "Some technical aspects of the inscribed South Arabian bronze inscriptions cast in relief", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 8 (1978): 53, 64; ʿAqīl, Antonini, *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*, 217.

[88] Ryckmans, "Un vase en bronze avec inscription sud-arabe aux Musées Archéologiques d'Istanbul", 137.

[89] Aslında metinde erkek kardeş olarak tekil formda gelmiştir.

[90] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "ḫgn", 69.

gelmektedir.[91] ‘Aqīl, Antonini ve Ryckmans’nin tercümelerinden de faydalandığımız yazıtın tam tercümesi şu şekildedir;

1 ʾs³wln ailesinden; Awf’at̲at ve onun erkek kardeşleri ve erkek çocukları, adak sundular

2 Riyam’ın Rabbi Almakah’a, parfümlü vazo, onun kehanetinde kendisine emredildiğine göre

3 Onların güvenliği için ve onlara nimeti bahşetmesi için.

2.3.3. Yazıt 3 (Envanter No. 7611)

MS 2. yüzyıla tarihlenen kabartmalı yazıt, su mermerinden oluşturulmuştur. Kabartma, Antik Güney Arabistan’ın üzüm salkımlarını yemekle meşgul olan kuşlarla süslenirken, yazıtın üstünde tek sıra halinde dizilmiş beş adet boğa kafası mevcuttur.[92] Yazıtın altında bir bukranion’un boynuzlarından çıkan dalgalı iki asma bulunmaktadır. Panelde Almakah’ı temsil eden bir dizi ilahi sembol olan boğa başlarının altında, oyulmuş bir kenarlıkla çerçevelenmiş “ḥṭbn” yazıtı bulunmaktadır.[93] O. Weber, Grohmann ve Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı; kabartmalı plakanın sağ ve sol üst köşelerindeki canlının ejder olduğunu iddia etmektedir.[94]

Resim 21: Yazıtlı kabartmalı levha. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No.7611 (EŞEM) (Jacqueline Pirenne, “Le rinceau dans l'évolution de l'art sud-arabe”, Pl. X, b)

Antik Güney Arabistan eserlerinde görülen farklı tipteki yılan motiflerin benzerlerini, Antik Babil belgelerinde de görmekteyiz. Nitekim Güney Arabistan’da keşfedilen Sirrus yılanı motifinin bir benzerini, Nippur’da 2. Nabukadnezzar (Buhtunnasr)’ın hükümdarlığının 16. yılına denk gelen bir belgede görmekteyiz.[95]

Antik Güney Arabistan’ın mitolojik canlılarından en enteresan

[91] Ryckmans,“Un vase en bronze avec inscription sud-arabe aux Musées Archéologiques d'Istanbul”, 145-147; ‘Aqīl, Antonini, *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*, 217.

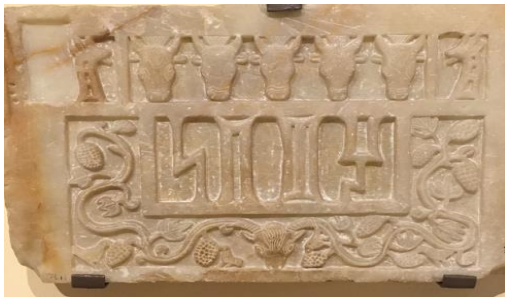
[92] Grohmann, *et-Târîh'l-Arabiyyu'l-Kadîm*, 167; Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 27.

[93] Jacqueline Pirenne, “Le rinceau dans l'évolution de l'art sud-arabe”, *Syria* 34 (1/2) (1957): 118-119.

[94] Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 72-74; Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 27.

[95] Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 72.

olanı yılan başlı ejderdir. Nitekim ejder motifleri, Mezopotamya kültüründen etkilenerek oluşturulmuştur. Bulawayo panelindeki ve Eski Şark Eserleri Müze koleksiyonundaki Sebeli ejderler, ince boyunlu olmasından dolayı MÖ 2300'lere tarihlenen ve Nippur'da keşfedilen ejderden ziyade Neo Babil dönemindeki yılan-ejderlere benzemektedir. O. Weber, benzer panellerdeki ejderlerin, Neo Babil dönemindeki yılan-ejderler ile arasında bir bağ olduğunu iddia ilk kimsedir. Sebeli ejderler, keçiye benzeyen vücut hatlarıyla, Babil ejderini bire bir kopya etmemişlerdir. Böylece Babil ve Sümer versiyonları arasında, özgün bir konuma sahiptirler.[96]

Resim 22: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7611 (EŞEM) Resim 23: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7611 (EŞEM)

2.4. Mitolojik Temalı Kabartmalar

2.4.1. Sfenks ve Aslan Kabartması

Aslan ve sfenks figürleri, Antik Güney Arabistan kabartmalarında karşımıza çıkan figürlerdendir. Antik Güney Arabistan sfenksi; kadın başlı, aslan gövdeli ve ön bacakları ayakta resmedilen Yunan sfenkslerinden ziyade Mezopotamya'daki erkek başlı ve sakallı örneklere benzemektedir. Hatta ilgili bu sfenksler, kimi noktalarda Yeni Asur sanatındaki Lamuşşulara da benzemektedir. Ancak bu benzeyiş, bire bir kopyalama şeklinde olmamıştır. Bilakis Antik Güney Arabistanlı zanaatkârlar, yerel unsurlara da vurgu yapmıştır. Nitekim müze koleksiyonunda 7608 envanter numaralı (Resim 24) sfenksin

Resim 24: Sfenks Kabartma. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7608 (EŞEM)

[96] Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 72-74.

oval yüz hatları, ortalama uzunluktaki sakalı, nispeten daha ince gövdesi, kafaya doğru uzanmakta olan iki adet kanadı ve iki duyargası (anten); Güney Arabistanlı zanaatkârların vurguladığı yerel unsurlardır.

İlgili sfenks kabartmanın gövdesi ve bacakları aslana; kafası ise sakallı bir erkeğe benzemektedir. Tek parça su mermerinin yontulmasıyla oluşturulan sfenks kabartma, natüralist bir gövde ve ayaklara sahip iken; sakal, saç ve kanatları stilize edilmiştir. Öne doğru hareket ediyormuşçasına resmedilen sfenks kabartmanın kuyruğu kırılmış olduğundan bütün halinde günümüze intikal edememiştir. Buna karşın panelin sol üst köşesinde kuyruktan geriye uç kısmı kalmıştır.

Resim 25: Sebe Dönemine Ait Rölyef. Çinili Köşk (OM.84) (Grohmann, Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern, Abb.180, 69.)

Müze koleksiyonundaki aslan figürü ise ön ayağını hurma (palmiye?) ağacına uzatmış bir şekilde resmedilmiştir (Resim 25). İlgili bu kabartmanın benzerlerini British Museum'da da görmekteyiz. Nielsen, British Museum'daki kabartmaları incelediğinde Ay tanrısının sembollerini ilgili rölyeflerde gördüğünü belirtmiştir. Buradan yola çıkarak aslan ve sfenks figürlerinin, Ay tanrısını sembolize ettiğini iddia etmiştir. Ayrıca Nielsen, kabartmalardaki müsned yazıtlarının ilgili bu iddiayı temellendirdiğini de zikretmiştir. Nitekim British Museum (env. No. E48456 ve E484 55)'daki hurma ağacının önünde duran ve ön ayağını havaya kaldıran aslan ve sfenks figürlerinin hemen yanındaki yazıtların konusu, Ay tanrısı olan Almakah'a sunulan adaktır.[97]

Aslında aslanın, Ay tanrısını sembolize etmesi nadirdir. Nitekim aslan figürü; Mezopotamya'da İştar'ı, Farslılarda ise Güneşi temsil etmektedir.[98] Yine Güney Arabistan'da Güneşi temsil eden ve yağmur (ğays) ile ilişkili bir tanrı olan Yegûs'un da aslan şeklinde sembolize edildiğini görmekteyiz.[99]

---

[97] Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 69-70; https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1862-1028-3; https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1862-1028-4. Erişim Tarihi: 16.10.2021

[98] Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 70.

[99] Ryckmans'tan nakleden Najmah Sayuti, *The Concept of Allah as the Hıghest God In Pre-Islamic Arabia* (Master Tezi, McGill University, 1999), 63; Ömer Faruk Harman, "Yegus", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 319; Korkut Dindi, "Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved,

Yegûs, Mısır kökenli olan ve yağmur/nem tanrısı dişi aslan Tefnût (Tağnût) ile özdeşleştirilmiştir.[100]

2.4.2. Kartal ve Yılan Mücadelesi

Kartal ve yılanın mücadelesi; Sümer, Babil, Elam gibi Antik Yakın Doğu medeniyetlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Mitolojik metinler, rölyefler, çanak ve çömleklerde karşımıza çıkan bu tema, ihtiva ettiği anlamlar ve sembolize ettiği tanrılar nedeniyle oldukça önemlidir.

Kartal, Antik Yakın Doğu medeniyetlerinde ve Helen-Roma dünyasında Güneş ve Güneşin kuşu olarak ilişkilendirilmiştir. Kartalın Helen dünyasındaki konumu, Zeus'un yanında güneş ve ışık ile özdeşleştirilirken; erken Babil döneminde şehir devletlerinden olan Lagaş şehrinin tanrısı Ningirsu'nun kuşu olarak bilinmektedir. Nitekim aslan kafalı kartal Imgi, Ningirsu ile ilişkilidir.[101] Kartal ile yılan mücadelesi, Sümer şehir devletlerinden Kiş'in 13. kralı Etana mitinde kendisine yer bulmaktadır. Etana efsanesinde kartal ve yılan arasında bir çatışma meydana gelir ve kartal, gecenin yılanına boğun eğer. Ancak kahraman Etana, kuşu özgürleştirir ve ödül olarak onu cennete taşır.[102] Antik Güney Arabistan medeniyetinde ise kartal (Nesr), gökyüzü ve yıldızlarla ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle kimi uzmanlar, kartalın Güneş tanrıçasını temsil ettiğini düşünmektedir.[103] Hakeza İbn Kelbî, Kitâbü'l-Esnâm (Putlar Kitabı) adlı eserinde Himyerîler'in, kartalı ilah edindiğini ve ona Sebe'de Belha' denilen yerde ibadet edildiğini vurgulamıştır.[104] Yılan ise Antik Güney Arabistan medeniyetinde Ay tanrısını sembolize etmektedir. Nitekim Sebelilerin Ay tanrısı Almakah ve Maînlilerin Ay tanrısı Vedd, rölyeflerde yılan biçimde temsil edilmiştir.[105]

Süvâ, Yeğûs, Yeûk, Nesr", Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları,* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 217-220.

[100] Dindi, "Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ, Yeğûs, Yeûk, Nesr", 221.

[101] Rudolf Wittkower, "Eagle and Serpent. A Study in the Migration of Symbols", *Journal of the Warburg Institute* 2/4 (1939): 294-295, 307-308.

[102] Wittkower, "Eagle and Serpent. A Study in the Migration of Symbols", 295.

[103] Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 75; Dindi, "Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ, Yeğûs, Yeûk, Nesr", 233.

[104] İbn-i Kelbî, "*Kitâbü'l-Esnâm*", 11, 57-58.

[105] Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 75; Çağrıcı, "Arap" 317; Şevket Yavuz, "Vedd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 589.

Resim 26: Kartal-Yılan mücadelesini konu edinen kabartma. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7609 (EŞEM)

Kartal-yılan mücadelesini konu edinen bir kabartma, British Museum 141532 numaralı rölyefte görülmektedir. Müze kayıtları, de Maigret ve J. Breton'dan alıntıyla ilgili kabartmadaki yılanı; Antik Güney Arabistan şehir devletlerinden biri olan Maînlilerin Ay tanrısı Vedd ile ilişkilendirmiştir.[106] İlgili temayı daha iyi anlamak için yine British Museum'da 120304 numaralı çerçeveye bakmamız gerekecektir. Sebeliler döneminden kalma kahverengi ve mavimsi akik taşı, yontularak yuvarlaklaştırılmıştır. Oval çerçevede; kartal yılanı pençesiyle kavramış bir şekilde resmedilmiştir. Kartal ve yılan mücadelesinin hemen üstünde Hilal ve Güneş sembolü bulunmaktadır. Kartal'ın sağında "ʿ" harfi, solunda "n" ve "d" ve altında "m" harfleri bulunmaktadır. Sağdan sola doğru karşımıza "ʿNDM" kelimesi yazmaktadır. Bu kelime ise özel bir isim olup, Arapça'daki "Nedim" ismine karşılık gelmektedir. İlgili bu eser ve benzerlerindeki kartal'ın Güneş tanrıçasını, yılanın ise Ay tanrısını (diskli hilal) sembolize ettiğini belirtilmiştir. Temsil, güneşin (kartal) ay (yılan) ile muzaffer savaşı anlamına gelir.[107]

İstanbul Arkeoloji Müzesi 7609 envanter numaralı (Resim 26) kabartma, kartal ile yılanın mücadelesini konu edinmiştir. Sümer, Babil ve Asur örneklerine oldukça benzer olan ilgili bu kabartmada herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Kartal, yılanı sol pençesiyle kavramaya çalışırken yılan ise kartalın vücuduna dolanmıştır. Kartal'ın gövdesi, kanatları, gagası, gözleri, kuyruğu, pençesi, boynu ve kafası ile yılanın pullu derisi ve gözleri oldukça ayrıntılı bir biçimde detaylandırılmıştır. Kartalın kanatları açık, gagası yılana doğru uzanmaya çalışmaktayken yılan da kartalı ısırmaya çalışmaktadır. Antik Güney Arabistan'ın yetkin zanaatkârlarınca oluşturulan bu kabartma, Babil ve Asur'daki benzerlerinden sanatsal yetkinlik açısından aşağı kalır bir tarafı yoktur.

[106] British Museum, https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1985-0223-1 Erişim Tarihi: 20.08.2021.

[107] Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern*, 75.

İlgili bu kabartmanın, herhangi bir dini figürü sembolize etmesinden ziyade dekoratif amaçlı olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Zira kabartmanın üzerinde ne herhangi bir tanrıya ithaf metni ne de Antik Güney Arabistan tanrılarını temsil eden herhangi bir rozet/sembol bulunmaktadır. Pavan ve Rossi'nin dediği gibi; Güney Arabistan sanatında belirli sayıda görülen kartal ve yılan temalı kabartmaların anlamları tam olarak anlaşılmış değildir.[108]

2.4.3. Kuyu Başındaki Adak Sunusu/Cenaze Anıtı (?)

Kurak aylarda uzun mesafeler kat edebilen deveyi konu edinen 7613 (Resim 27) envanter numaralı kabartma, Antik Güney Arabistan bölgesinin gündelik hayatına dair oldukça önemli detaylar barındırmaktadır.

Resim 27: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7613 (EŞEM)

İlgili bu kabartmada dikkati çeken ilk olgu; panelin oldukça gerçekçi bir biçimde tasvir edilmiş olmasıdır. İnsan ve deve figürlerinin büyüklükleri, gerçeğe uygun olacak şekilde birbirine orantılanmıştır. Kabartmadaki develer, vazodan su içmek için başlarını kaldırırken resmedilmişlerdir. İnsan figürlerinin giymiş oldukları elbiseler oldukça dikkat çekicidir. Nitekim insan figürleri, aşağıya doğru uzanan pileli bir etek, eteğin üstünde ise oldukça hacimli bir biçimde görünen kamis giymektedirler. Sağdaki figürün elinde bir tür kargı, başında serpuş ve muhtemelen kemerine bağlı su kırbası bulunmaktadır. Sol figür ise sağ elini havaya kaldırmış bir biçimde resmedilmiştir. Sağdaki figürün aksine elinde kargı bulunmamaktadır ve saçı toplu halde arkadan toplanmıştır.

Uzun boyunlu bir vazonun her bir yanında iki deve ve develere binmekte olan iki figürlü kabartmayı, adak sunumu veyahut da cenaze anıtı olarak değerlendiren araştırmacılar bulunmaktadır. Cenaze anıtı olarak değerlendirdiğimiz takdirde insan figürleri, ölen kimseleri temsil etmektedir. Bu panelin bir adak anıtı olduğunu değerlendirdiğimiz takdirde ise; paneldeki develer, Tanrı'ya sunulacak olan adaklar iken deve üzerindeki

[108] Pavan, Rossi, "Catalogue", 72-73.

figürler de adağı getirmekte olan karakterdir. Tek bir panelde, çift adağı temsil eden bu sahnedeki uzun boyunlu vazo, adak sunusunun hitap ettiği tanrıyı sembolize eder.[109] İleri sürülen bu iddialar, tartışmaya açık olmakla birlikte kesin bir tanım yapmak oldukça zordur. Zira panel, daha önce de vurgulamış olduğumuz gibi dekoratif bir unsur olarak kullanılmış olabilir.

Transkripsiyon

Ḥwrm ṣwr Knnt

Kabartmadaki yazıt, "Ḥwrm" kelimesine kadar kırıktır. Ancak kırık olan kısım; "Ḥwrm" kelimesinden sonra gelen "ṣwr" kelimesiyle şekil itibariyle benzerlik göstermektedir. Nitekim "ṣ" harfinin tabanı, "w" harfinin oval ve çeltik kısmı ile "r" harfinin ise dışa doğru kavisli yapısı gereği kelimenin "ṣwr" olduğunu düşünmekteyiz. Buna göre son haliyle yazıtta; "ṣwr Ḥwrm ṣwr knnt" yazmaktadır. "ṣwr" (صور) görüntü, resim anlamında kullanılmıştır.[110] Nitekim British Museum'da C.199.A, 102601 ve 125341 numaralı stelleri incelediğimizde de benzer ifadeye rastlarız. "Ḥwrm" ve "knnt" birer özel isimdir. Buna yazıtın tercümesi şu şekilde olmaktadır: "Ḥwrm'ın görüntüsü, knnt'in görüntüsü."

2.5. Tütsülükler

Strabo, Diodorus Sicilus ve Pliny başta olmak üzere Antik Çağ tarihçileri; Güney Arabistan bölgesinin mür ve günlük açısından oldukça zengin olduklarını eserlerinde zikretmiştir. Nitekim Strabo, Güney Arabistan'ı; "ıtriyat ülkesi" olarak tanımlar.[111] Güney Arabistan lehçesinde "mqṭr" olarak ifade edilen tütsülük, "qṭr" kelimesinden türemiştir.[112] Güney Arabistan'ın en önemli ihraç ürünlerinden biri olan mür, tütsü yolu vasıtasıyla kuzeye taşınmış ve Mezopotamya ile Akdeniz pazarlarında kârlı bir biçimde satılmıştır. Akdeniz ve Mezopotamya uygarlıkları mür'ü; parfüm, yağ, reçine ve ilaç üretimi gibi birçok alanda kullanmışlardır.

Müze Koleksiyonunda teşhir edilen 7491, 7494, 7495 Env. numaralı (Resim 18, 29, 30, 31 ve 32) tütsülükler, kalkerden imal edilmişlerdir. Bu tarz tütsülerin benzerlerine Neo-Babil döneminde de rastlamaktayız. Nitekim

[109] Jacqueline Pirenne, "Notes d'archéologie sud-arabe. IV: La déesse sur des reliefs sabéens", *Institut Francais du Proche-Orient* 42 ½ (1965): 119-121.
[110] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "ṣwr", 146.
[111] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 81.
[112] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "qṭr", 109.

Antik Güney Arabistan'daki tütsülük örnekleri, Mezopotamya etkisiyle gelişmişlerdir.[113]

2.5.1. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No.7491(EŞEM)[114]

Resim 28: Tütsülük. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7491 (EŞEM)

Kesik piramidal tabana sahip olan yazıtlı tütsü brülörünün ön tarafında Hilal ve hemen üstünde Güneş sembolü görülmektedir. Tanrısallığın tezahürü olan Hilal ve Güneş sembolleri, buhurdanlıklarda sıklıkla görülmektedir. Bu durumun muhtemel nedeni ise; ayrıntılı işlenmiş olan buhurdanlıkların gündelik hayattan ziyade dini törenlerde kullanılmış olmasıdır. Nitekim altarlarda da görüleceği üzere, ibadet objelerinin tanrısal motiflerle süslenmesi gayet olağan bir durumdur.

Kesik piramidal tabanın üzerindeki yazıtı Mordtmann, 1885 yılında *Neue Himjarische Inschriften* adlı makalesinde çevirmiştir. Çeviriyi incelediğimizde Mordtmann'ın verdiği manayı kabul ettik. Mordtmann, yazıtlı at heykelinde olduğu gibi ilgili buhurdanlığın da Çinili köşk'te bulunduğunu bize bildirmekte ve ardından da yazıtı tahlil etmeye başlamaktadır.

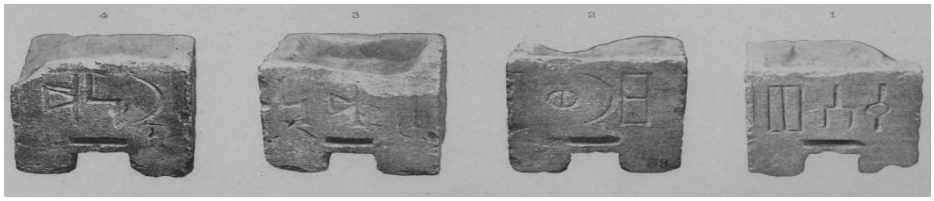
 yazıtına; "dem Schâriq" yani "للشارق" anlamını vermektedir.[115] Sözlüklerde "s²rq"; fiil olarak zuhur etmek, parlamak ve ışıldamak anlamına gelmektedir. İsim olarak ise; güneşin doğumu, fecr ve tan vakti anlamlarına gelmektedir.[116] Mordtmann, ayrıca "الشارق"in Kenan diyarındaki bir putun ismi olarak da bilinmekte olduğunu belirtmektedir. Ancak bu kelimenin Himyerîlerde "شمس" yani Güneş tanrıçasıyla bir ilişkisinin olmasını uzak görür. Zira Himyerî lehçesinde "شمس" müennes'tir.[117]

[113] Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 30.
[114] Mordtmann, "Neue Himjarische Inschriften".
[115] Mordtmann, "Neue Himjarische Inschriften", 235.
[116] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "S²RQ", 134.
[117] Mordtmann, "Neue Himjarische Inschriften", 235.

Transkripsiyon: l-S²rqn

2.5.2. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7494 (EŞEM)

Dört kısa ayak üzerine desteklenen bu buhurdanlığın, dört yüzünde yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtların her birinde, kullanılan tütsü aromalarının çeşitleri yazılmıştır. Tütsülüğün bir köşesi hasarlı olması nedeniyle üçüncü yüzün ilk harfi okunamamaktadır. Ancak bu harf muhtemelen "l" harfidir.

Resim 29: Tütsülük. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7494 (EŞEM)[118]

Resim 30 ve 31: Tütsülük. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7494 (EŞEM)

Transkripsiyon: qs¹ṭ → ḍrw→ (l)dn → rnd

Metindeki "qs¹ṭ" kelimesi, costus aroması (عود طيب) anlamına gelmektedir.[119] Yazıttaki "ḍrw" kelimesi; isim halli bir kelimedir. "ḍrw", bir tür aroma, żırv ağacının kabuk özlerinden elde edilen güzel kokulu aroma (ضِرْو نوع من الطيب) anlamına gelmektedir.[120] żırv ağacının aroması, Güney

[118] Corpus of South Arabian Inscriptions (CSAI): http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=716147082&recId=5655&vM=yes
[119] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "QS¹ṭ", 108.
[120] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "ḍrw", 42.

Arabistan bölgesinde yetiştirilmekte olup, bir nevi zaʿferân ağacından akan damlalardan hâsıl olmaktadır.[121]

Tütsünün bir köşesinin tahrip olması nedeniyle üçüncü yüzün ilk harfi siliktir. Ancak bu harf muhtemelen ل (I,ل) harfidir. Böylece üçüncü yüzün yazıtını "(l)dn" kelimesi oluşturur. Bu kelimenin manası; ladin aromasıdır.[122] Antik Güney Arabistan'da yer yer yetiştirilen ve kokusundan istifa edilen ladin aromasının reçinesi, buhurdanlıklarda sıklıkla tütsülenmekteydi. Buhurdanlığın son yüzündeki yazıtta ise "rnd" kelimesi bulunmaktadır. "rnd", Arapça da "رند" ağacı olarak bilinmektedir.[123] Buna göre de ilgili bu ağacın aroması, tütsülüklerde kullanılmıştır. Defnegiller familyasından olan bu ağaç, oldukça hoş kokuludur.

2.5.3. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7495 (EŞEM)

Oldukça zarar görmüş olan bu buhurdanlığın envanter numarası 7495'dir. Benzerlerinde olduğu gibi her bir yüzün üzerinde müsned harfleriyle nakşedilmiş olan yazıt bulunmaktadır. Yazıtlardan; ḍrw, rnd, Idn kelimelerinin anlamlarına yukarıda değinmiştik. Bu tütsüde yukarıdaki örnekten farklı olarak "ṯyb" yazmaktadır. ṯyb kelimesi isim olarak; tütsü, güzel kokulu, iyi manalarına gelmesinin yanında saf altın, gerçek altın anlamına da gelmektedir.[124] Yazıtta tyb, bir tür aroma olup, deniz yoluyla Hindistan'dan Güney Arabistan bölgesine getirilirdi.[125]

Resim 32: Tütsülük. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7495 (EŞEM)[126]

Transkripsiyon: ḍrw→rnd→ Idn→ṯyb

[121] BOA, Y. PRK. AZJ, 8/84.
[122] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "LDN", 81.
[123] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "RND", 117.
[124] Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans, "ṯyb", 154.
[125] BOA, Y. PRK. AZJ, 8/84.
[126] Corpus of South Arabian Inscriptions (CSAI): http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=634686127&recId=5706 Erişim Tarihi: 18.08.2021.

2.6. Duvar Levhası (MÖ.4-1. yüzyıl)

Mimari fragmanlar, Antik Güney Arabistan'da keşfedilen ve işlevi henüz tam olarak belirlenemeyen objelerdir. Bu eserler, mimari formların küçültülmüş temsilleri gibi görünen ve minyatür biçimindeki taş panolardır.[127]

Resim 33: Mimari kabartmalı duvar levhası. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7534 (EŞEM)

Antik Güney Arabistan medeniyetinin nişli ve çok katlı yapılarını temsil eden 7534 envanter numaralı (Resim 33) tasvir, mimari bir unsur olarak önemli bir örnektir. Kalkerden yapılmış olan bu levhanın konumu, benzerlerinde de görüldüğü gibi belirsizdir. Bunun için birçok görüş ortaya atılmıştır. Nitekim mezar girintisi veyahut da bir kapıyı kapatmak için kullanılabileceği öne sürülürken; duvardaki açıklığı kapatmak amacıyla dekoratif bir unsur olarak da kullanılmış olabileceği belirtilir. Nesnede dikkati çeken ilk unsur, geometrik bir biçimde dikine oyulmuş yivlerdir. Bu görüntü, Antik Güney Arabistan'ın mimari yapılarındaki nişlerle benzerlik göstermektedir. Mimari bir unsur olarak değerlendirilen bu levha, boğa başlarıyla dekore edilmiştir. Bunun yanında benzer örneklerinde görüleceği üzere; üzüm salkımları ve dağ keçisiyle de süslenmiş olduklarını görmekteyiz.[128]

2.7. Arı Kovanı Şeklinde Kap[129]

Antik Güney Arabistan'ın batısından doğusuna kadar pek çok şehrinde yaygın olarak görülen bu tip eserler; parfüm, merhem, mür, sürme ve kıymetli yağları muhafaza eden kaplardır. Müze koleksiyonundaki damarlı kalsit-kaymaktaşından imal edilen alabastron kavanoz, arı kovanı şeklinde olup aşağıdan yukarıya doğru incelen bir yapıya ve iyi biçimde cilalanmış yüzeye sahiptir. İki yanda boğa başı figürlü kulpa sahip olan kap, düz bir tabana sahiptir. Ayrıca kap, stilize edilmiş hayvan başlı bir kapağa sahiptir. Aşınma ve hayvanın soyut formu sebebiyle kapağın hangi hayvanı temsil ettiği tam olarak

[127] Cleveland, *An Ancient South Arabian Necropolis: Objects from the Second Campaign (1951) in the Timna' Cemetery*, 137.

[128] Kızıltan, Anılır, Dönmez, Yağcı, *Eski Şark Eserleri Müzesi*, 28; Grohmann, *et-Târîh'l-Arabiyyu'l-Kadîm*, 398; Pavan, Rossi, "Catalogue", 80-81.

[129] Koleksiyondaki bu eserin benzerlerini 'Alabastron' olarak değerlendiren müzeler de mevcuttur. British Museum'daki BM 125338 ve 91607 env. nolu eserlere bakabilirsiniz.

anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte çeşitli müze ve koleksiyonlardaki benzer eserleri incelediğimizde karşımıza iki hayvan türü çıkmaktadır: Boğa ve aslan. Eserin kapağının şekilsel özelliklerine baktığımızda büyük olasılıkla boğadan ziyade oturmakta olan aslan motifiyle süslenmiştir.

Resim 34: Arı kovanı şeklindeki kap. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7544 (EŞEM)

Ray L. Cleveland'ın *An Ancient South Arabian Necropolis: Objects from the Second Campaign (1951) in Timnaʿ Cemetery* eserindeki 'stone bowls and similar vessels' adlı bölümünde[130] ve Jonathan Hassell'in 1997 yılı tarihli *Alabaster Beehive-Shaped Vessels* adlı makalesinde klasik arı kovanı şeklindeki kaplara dair detaylı bilgiler görmekteyiz. Hassell, makalesinde incelemiş olduğu 'uzun', 'küçük' ve 'geniş' kapların MÖ 6-MS 4. yüzyıla tarihlendiğini ancak yoğunluğun MÖ 3-MS 1. yüzyıl aralığında bir tarihe ait olduklarını belirtir. İncelediği kaplar daha çok Vadi Beyhân, Şibve, Maleyha, ed-Dur, Timna, ez-Zehrân, Asân ve Karyetü'l-Fâv gibi Antik Arap ticaret yollarıyla ilişkili yerlerde bulunmuştur. Hassell; mekânsal dağılımlarına, stil ve konsept tutarlığına bakarak arı kovanı biçimindeki kapların Güney Arabistan menşeli yerel atölyelerde yapıldığını iddia etmektedir. Nitekim eserlerin, Güney Arabistan'da oldukça sık gördüğümüz damarlı kalsit-kaymaktaşından yapılması bunun en önemli destekleyici kanıtıdır. 'Büyük" klasik arı kovanı biçimindeki kaplar, tapınaklarda dini ritüeller için kullanılırken 'küçük' arı kovanı biçimindeki kaplar ise cenaze törenlerinde kullanılmıştır. Buna karşın kaymaktaşının ağırlığı ve kırılganlığı nedeniyle kapların, günlük ev işlerinde kullanılması pek olası değildir.[131]

Hassell; müze koleksiyonundakine benzer 'klasik' tipteki kapların özenle işlenmiş kaymaktaşlarından imal edilmesi, kulp ve kapaklarındaki delikler sayesinde sıkıca kapatılması, içerik hacimlerinin küçük olması nedeniyle içinde taşınan metanın değerli olması gerektiği sonucuna varmıştır. Nitekim Kuzey Arabistan'daki Palmir yazıtları incelediğinde bu çıkarım daha iyi anlaşılmaktadır. Yerel Aramice lehçesiyle yazılan ve ona Yunancasının

[130] Sayfa 101-116 arası.

[131] Hassell, "Alabaster Beehive-Shaped Vessels from the Arabian Peninsula: Interpretations from a Comparative Study of Characteristics, Contexts and Associated Finds*", Arabian archaeology and epigraphy* 8 (1997): 275-277.

eşlik ettiği taş kitabede kaymaktaşı kaplarla getirilen aroma yağlarından deve başına 25 denarii[132], çıkışında 13 denarii; keçi derisi şişeler içerisinde getirilen aroma yağlarından deve yükü başına 13 denarii, çıkışından ise 7 denarii vergi alındığı belirtilmiştir. Eğer aromatik yağlar, kaymaktaşı içerisinde eşeklerle getirilirse 13 denarii, çıkışında 7 denarii; keçi derisi şişeler içerisinde eşeklerle gelirse 7 denarii, çıkarken ise 4 denarii vergi alındığı vurgulanmıştır. Buna göre yüksek vergiye tabii parfümler, kaymaktaşı kaplarla taşınırken daha ucuz parfümler ise keçi derisi şişelerle taşınmıştır.[133]

Sonuç

İstanbul Arkeoloji Müzeleri bünyesinde bulunan Eski Şark Eserleri Müzesi, Antik Güney Arabistan medeniyetine dair pek çok önemli eseri ihtiva etmektedir. Bu eserlerin bir kısmı Salon 1'de teşhir edilirken bir kısmı da müze deposunda muhafaza edilmektedir. Teşhir edilen eserler arasında; mezar taşları, adak heykelcikleri, dini ve siyasi kitabeler, buhurdanlıklar ve çeşitli temalar ihtiva eden kabartmalar yer almaktadır. İlgili bu eserler, Antik Güney Arabistan bölgesinin içtimaî, iktisadî, dinî ve siyasî tarihine dair oldukça önemli bilgileri araştırmacılara sunmaktadır.

İzole sayılan Güney Arabistan bölgesi, sanılanın aksine eklektik bir sosyal hayata ve sanat anlayışına sahiptir. Nitekim Antik Güney Arabistan sanatı, başlangıçta geometrik ve yerel ögeleri merkeze alırken, zamanla Akdeniz uygarlıklarının etkisi altında gelişmeye başlamıştır. Önceleri Kuzey Arabistan ve Mezopotamya etkisi görülürken daha sonraları Greko-Romen etkiler, Antik Güney Arabistan eserlerinde görülmeye başlamıştır. Özellikle Büyük İskender'in fetihleriyle birlikte Yakın Orta Doğu Helenleşmiş ve Antik Güney Arabistan medeniyeti, Helenizasyon çağından müstağni kalamamıştır. Grekler ile Güney Arabistanlılar, ticari ilişkiler vesilesiyle içtimaî, iktisadî, ve dinî olarak etkileşmiştir. Tabii Güney Arabistanlıların tüccar olmaları sebebiyle çok daha önceleri Yunanlılarla etkileşim halinde olduklarını biliyoruz. Ancak İskender ve komutanlarının Yakın Orta Doğu'yu Helenleştirene kadar bu etkileşim oldukça sınırlı alanlara mahsus idi. Helen kolonizasyon çağından sonra bölgeye Roma hâkim olmuş ve Helen kültürel mirası Mezopotamya, Suriye, Mısır, Anadolu ve Kuzey ve Güney Arabistan'da devam ettirilmiştir. Tarihçi Strabo'nun anlattığına göre; Augustus Sezar döneminde MÖ. 24 yılında Romalı General Aelius Gallus, tütsü yolunu ele geçirmek ve Akdeniz-Hint deniz ve kara ticaret yolunu kontrol etmek için Güney Arabistan'a sefer düzenlemiştir. Çöl ikliminin ve

[132] Denarius'un çoğulu.

[133] Hassell, "Alabaster Beehive-Shaped Vessels from the Arabian Peninsula: Interpretations from a Comparative Study of Characteristics, Contexts and Associated Finds", 277.

daha birçok nedenden ötürü bu sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[134] Ancak Romalılar, Güney Arabistan bölgesini siyasi ve askeri olarak kontrol edemese de (?) Helen mirasının taşıyıcısı olarak kültürel anlamda etkilemeye devam etmiştir.

Klasik Greko-Romen gelenekte hazırlanmış ancak Güney Arabistan yerel unsurlarına sahip olan bu eklektik gelenek, farklı kültürel yönleri harmanlayan ve onları yeniden geliştiren yeni bir kültürdür. Hem Yunan hem de Güney Arabistanlı zanaatkârlarının imzası, temas ve ilişkilerin sonucu olan nesnelerde görülebilir. Ancak hepsinden öte; Güney Arabistan yerel atölyelerinin klasik sanatın şaheserlerine benzer şaheserler üretebildiğini de aynı zamanda görmekteyiz.

Antik Güney Arabistan mezar stellerine dair ilk dönem İslâm tarihçilerinden Hemdânî'nin rivayetleri oldukça önemlidir. Nitekim bu rivayetlerin, modern arkeolojik kazılar sayesinde doğrulanmış olduğunu görmekteyiz. Ev biçimindeki mezar odalarında bulunan steller, merhumun sosyal statüsüne işaret etmesi açısından oldukça önemlidirler. Nitekim bazı steller, altın ve gümüşle tezyin edilmiş lahitlerde keşfedilmişlerdir. Merhumun sosyal hayattaki konumu, yıllar geçtikçe hatıralarda iz bırakmıştır. Zamanla bölge halkı, antropomorfik bu mezar stellerine tazim etmeye başlamıştır. Belki de bu yüzden pagan dini ve heykellerine karşı gelişen İslâm dini, mezar ve mezar taşlarına tazim edilmesini yasaklanmıştır.

Kutsal bir alanda bulunan adak heykelcikleri, Antik Güney Arabistan dini hayatı için oldukça önemli işleve sahiptir. İbadet eden bağışçının kendisini temsil eden bu heykelcikler, dua eder bir biçimde ilahın huzurunda "vekil" işlevi görmekteydi. Böylece adak heykelcikleri, adayanın bedenini tanrı önünde somutlaştırmış ve tanrı ile arasındaki bağı tesis etmiştir. Adak heykelciklerinin, vekil görevlerinin yanında belki de tapınılan ilahtan "şefaatçi olma" yetkisinin de bulunma ihtimali mevcuttur. Cahiliye Araplarındaki "şefaatçilik" anlayışının kökenleri ilgili bu adak heykelciklerine dayanıyor olabilir.

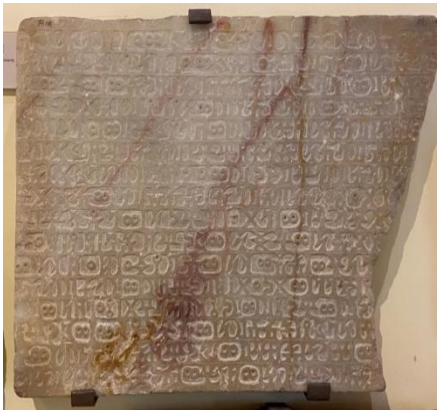
Teşhir edilen kabartmalarda görülen canlıların her birinin bir tanrıyı sembolize ettiği yorumları görülmektedir. Bu durum yalnızca Güney Arabistan eserleri için değil, bilakis Mezopotamya, Mısır ve Anadolu medeniyetleri eserleri için de söz konusudur. Kabartmaların bu biçimde bir işlevselliğinin olması muhtemeldir ancak bizce genelleme yapmak oldukça yanlıştır. Zira Antik Güney Arabistan medeniyetindeki kabartmaların kimisinin dekoratif öge olarak kullanıldığına sıklıkla rastlamaktayız.

[134] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 80-81.

EKLER

EK 1: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7638 (EŞEM)

EK 2: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonu, Env. No. 7608 (EŞEM)

EK3 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/archive/b/be/20121111111344%21Dhamar_Ali_Yahbur_II.jpg Erişim tarihi: 9.7.2021 Yüksek dağlarla izole edilmiş Yemen platosunda dahi Hellen-Roma sanatına ait pek çok ikonografik modeller bulunmaktadır. (Bknz. ‘Aqīl, Antonini, *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*, 148.)

EK 4: Federico De Romanis, “Bronze in ancient Yemen trade, manufacture and mintage”, 71. Ġaymân’da bulunan bronz heykel başı (MS 2.yüzyıl). British Museum, BM 136359. (Detaylı bilgi için bknz. ‘Aqīl, Antonini, *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*, 151.)

EK 5:
https://en.wikipedia.org/wiki/Qaryat_al-Faw Erişim Tarihi: 29.07.2021. MÖ 1.-MS 2. yüzyıla ait Bronz büst. (Karyetü'l-Fâv)

EK6:
http://dasi.cnr.it/index.php?id=144&prjId=1&corId=0&colId=19&navId=525964200&recId=727 Erişim Tarihi: 16.07.2021. Athena Büstü: MÖ 1.-MS 1. yüzyıl, Yemen Jabal al-ʿAwd. Yükseklik: 23 cm. (Detaylı bilgi için bknz. ʿAqīl, Antonini, *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*, 245.)

KAYNAKÇA

Al-Ansari, Abdurrahman Muhammad Tayeb. "Qaryat al-Faw", ed. Ali Ibrahim Al-Ghabban ve dğr., *Roads of Arabia: Archaeology and History of the Kingdom of Saudi Arabia*. 310-363. Paris: Musée du Louvre, Somogy Art Publishers, 2010.

Al-Ansary, 'Abdurahman ibn Muhammad at-Taiyib. *Qaryat al-Fau*. Riyad: University of Riyadh, 1982.

Ali, Cevâd. *el-Mufassal fî târîhi'l-ʿArab kable'l-İslâm*. 2. Baskı. 1413/1993.

Arbach, Mounir- Schiettecatte, Jérémie- Al-Hadi, Ibrahim. *Collection of Funerary Stelae from the Jawf valley*. Ṣanʿāʾ: UNESCO-SFD / Ṣanʿāʾ: National Museum, 2008.

Avanzini, Alessandra. "An introduction to their history", ed. A. Avanzini, *Art and technique in Yemen The bronzes from the museum of Baynun*. 27-58. Pisa: Bandecchi e Vivaldi, 2009.

Avanzini, Alessandra. "Some thoughts on ibex on Plinths in Early South Arabian art", *Arabian Archaeology and* Epigraphy 16 (2005): 144-153.

Beeston, Ghul, Müller, Ryckmans. Sabaic Dictionary (English, French, Arabic) (University of Sanaa, YAR, 1982)

BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İdare [HR.İD.]. 2122/37. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr

BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti İdare [HR.İD.]. 2122/105. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Dahiliye [İ..DH..]. 857/68667. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Hususi [İ..HUS.]. 152/93. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Arzuhal Jurnal [Y. PRK. AZJ.]. 8/84. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrak [Y..MTV.]. 185/58. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Umumi [Y..PRK.UM.]. 45/105. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Resmi Maruzat [Y..A…RES.]. 149/74. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr

British Museum. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1862-1028-3 Erişim Tarihi: 16.10.2021.

British Museum. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1862-1028-4 Erişim Tarihi: 16.10.2021.

British Museum. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1985-0223-1 Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Bron, François. "Nouvelles antiquités sudarabiques de la collection Moussaieff", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 20/1 (2009): 46-53.

Büyükçoşkun, Kudret. "Arabistan*". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 248-252. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Charbonnier, Julien. "Dams in the Western Mountains of Yemen: a Himyarite Model of Water Management", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 39 (2009): 81-94.

Cleveland, Ray L.. *An Ancient South Arabian Necropolis: Objects from the Second Campaign (1951) in the Timna' Cemetery*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1965.

Çağatay, Neşet. *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Çağrıcı, Mustafa. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 316-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Federico De Romanis, "Bronze in ancient Yemen trade, manufacture and mintage", ed. A. Avanzini, *Art and technique in Yemen The bronzes from the museum of Baynun*. 73-92. Pisa: Bandecchi e Vivaldi, 2009.

Dindi, Korkut. "Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ, Yeğûs, Yeûk, Nesr", ed. Mahfuz Söylemez, *Cahiliye Araplarının İlahları*. 197-240. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Edens, Bakiye Yükmen. "Yemen-Hirran'da Bir İslâm Öncesi Geç Evre Mezarlığı", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 18/18 (2015): 207-224.

el-Curû, Esmehân Saîd. *Dirâsât fî'l-Târîhi'l-Hadârî li'l-Yemeni'l-Kadîm*. Dârü'l-Kütübi'l-Hadîs, 1423/2003.

Ezrakî. *Ahbâru Mekkeve mâ câ'e fîhâ mine'l-Âsâr.* 3. Baskı. Dârü'l-Endülüs, 1983/1403.

Finster, Barbara. "The Material Culture of Pre- and Early Islamic Arabia", ed. Finbarr Barry Flood, Gülru Necipoğlu, *A Companion to Islamic Art and Architecture*. 61-88. John Wiley & Sons, Inc., 2017.

Grohmann, Adolf. *Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern.* Vienna: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1914.

Grohmann, Adolf. "Mârib". *İslâm Ansiklopedisi*. 7: 322-340. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Günaltay, Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Hassell, Jonathan. "Alabaster Beehive-Shaped Vessels from the Arabian Peninsula: Interpretations from a Comparative Study of Characteristics, Contexts and Associated Finds", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 8 (1997): 245-281.

Harman, Ömer Faruk. "Arim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 373-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Harman, Ömer Faruk. "Yegus". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 43: 388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Hemdânî. *el-İklîl*. Beyrut-San'a: Dârü'l-Avde-Dârü'l-Kelim.

Corpus of South Arabian Inscriptions (CSAI): http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=401409401&recId=2414&vM=yes Erişim Tarihi: 14.08.2021.

Corpus of South Arabian Inscriptions (CSAI): http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=716147082&recId=5655&vM=yes Erişim Tarihi: 18.08.2021.

Corpus of South Arabian Inscriptions (CSAI): http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=634686127&recId=5706 Erişim Tarihi: 18.08.2021.

Corpus of South Arabian Inscriptions (CSAI): http://dasi.cnr.it/index.php?id=144&prjId=1&corId=0&colId=19&navId=525964200&recId=727 Erişim Tarihi: 16.07.2021.

Hitti, Philip K.. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.

Hoyland, Robert G.. *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*. Londra and New York: Routledge, 2001.

İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Dımeşk: Dârü'l-Feyhâ', 1437/2012.

İbn İshâk. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1439/2018.

İbn Kelbî. *Kitâbü'l-Esnâm*. Tahkik: el-Üstaz Ahmed Zeki Paşa.

Kelpetin, Mahmut. *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016.

Kızıltan, Zeynep- Anılır, Yaşar- Dönmez, Asuman- Yağcı, Gülcay. *Eski Şark Eserleri Müzesi*. İstanbul: Entegre Matbaacılık Anonim Şirketi, 2008.

Lewis, Bernard. *The Arabs in History.* London: Oxford University Press.

Mallowan, M. E. L.. "An Alabaster Head from Timna' South Arabia", *Iraq* 28/2 (1966): 96-104.

Mes'ûdî. *Mürûcü'z-Zeheb*. Beyrut: el-Mektebet'ül-Asriyye, 2005/1425.

Mordtmann, J.H.. "Himyer". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/1: 487-490. İstanbul: MİLLİ Eğitim Basımevi, 1987.

Mordtmann, J. H.. "Neue Himjarische Inschriften", *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 39/2 (1885): 227-236.

Nielsen, Ditlef. *Der dreieinige Gott in Religionshistorischer beleuchtung*. Kobenhavn, Kristiania Berlin, London: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1922.

Pavan, Alexia- Rossi, Irene. "Catalogue", ed. Dedizioni, *Insights into Ancient South Arabia The Collection of the Museo Nazionale d'Arte Orientale* "G. Tucci" in Rome. 45-98. İtalya: Dedalo-Pisa, 2015.

Pavan, Alexia. "South Arabian bronzes-a brief history", ed. A. Avanzini, *Art and technique in Yemen The bronzes from the museum of Baynun*. 73-92. Pisa: Bandecchi e Vivaldi, 2009.

Pavan, Alexia. "The Art of Ancient South Arabia", ed. Dedizioni, *Insights into Ancient South Arabia The Collection of the Museo Nazionale d'Arte Orientale "G. Tucci" in Rome*. 33-39. İtalya: Dedalo-Pisa, 2015.

Pirenne, Jacqueline. "Notes d'archéologie sud-arabe. IV: La déesse sur des reliefs sabéens", *Institut Francais du Proche-Orient* 42 ½ (1965): 109-136.

Pirenne, Jacqueline. "Le Rinceau Dans l'évolution de l'art Sud-Arabe", *Syria* 34, no. 1/2 (1957): 99–127.

Robin, Christian Julien. I*nabbaʾ, Haram, al-Kāfir, Kamna et al-Ḥarāshif, Inventaire des Inscriptions Sudarabiques.* Roma, Paris: Academie Des Inscriptions et Belle-Lettres, Istituto Italiano il Medio Ed Estremo Oriente, 1992.

Ryckmans, Jacques. "Un vase en bronze avec inscription sud-arabe aux Musées Archéologiques d'Istanbul", *Reydân* 2 (1979): 135-149.

Ryckmans, Jacques. "L'Inscription Sabéenne Chrétienne Istanbul 7608 Bis", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1976): 96-99.

Ryckmans, Jacques ve Vandevivere, Ignace. "Some technical aspects of the inscribed South Arabian bronze inscriptions cast in relief", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 8 (1978): 153-65.

Sayuti, Najmah. *The Concept of Allah as the Hıghest God In Pre-Islamic Arabia*. Master Tezi, McGill University, 1999.

Schiettecatte, Jérémie. "The Arabian Iron Age Funerary Stelae and the issue of Cross-Cultural Contacts", *Death and Burial in Arabia and Beyond* (2010): 191-203.

Segall, Berta. "Sculpture from Arabia Felix. The Hellenistic Period", *American Journal of Archaeology* 59/3 (1955): 207-214.

Stein, Peter. "Irrigation Management in Pre-Islamic South Arabia According to the Epigraphic Evidence", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 40 (2010): 337-344.

Taberî. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 2. Baskı. Mısır: Dârü'l-Maârif.

Temir, Hakan. *Arap Yarımadası'nda Kabile Hayatı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.

Temir, Hakan. "Gumdân Sarayı Hakkındaki Rivayetlerin Tahlili ve İslâm Mimârisi Üzerindeki Etkilerinin Tartışılması", *İslâmî İlimler Dergisi* 15/2 (2020): 269-302.

Tindel, R. D.. "A Preliminary Survey of the Zafar Museum Collection", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 10 (1980): 111-114.

Tkatsch, J.. "Katebân". *İslâm Ansiklopedisi*. 6: 423-430. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Tobi, Yosef Yuval. "Himyar, kingdom of". *Oxford Classical Dictionary*. Erişim: 19.07.2021. https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8132

Yavuz, Şevket. "Ved". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 42: 589-590. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Zeydân, Corci. *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*. tahkik: Doktor Hüseyin Mü'nis. Darü'l-Hilâl.

Weiss, Christian- Koch, Roman- Gerlach, Iris. "Petrological characterisation of 'alabaster' from the Marib province in Yemen and its use as an Ornamental Stone in Sabaean Culture", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 20/1 (May 2009): 54-63.

Wittkower, Rudolf. "Eagle and Serpent. A Study in the Migration of Symbols", *Journal of the Warburg Institute* 2/4 (1939): 293-325.

Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Qaryat_al-Faw Erişim Tarihi: 29.07.2021.

Wikipedia,https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/archive/b/be/20121111111344%21Dhamar_Ali_Yahbur_II.jpg Erişim tarihi: 9.7.2021.

'Aqīl, Azza 'Ali-Antonini Sabina. *Bronzi sudarabici di periodo pre-islamico*. Roma: IsIAO, 2007.